

Hrvatski otoci u deset slika Prilog procjeni utjecaja turizma na razvoj hrvatskih otoka

Eduard Kušen

Institut za turizam, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK Kvalitativnom metodom, opservacijom sa sudjelovanjem te interviewom, koju je primjenjivao obnašajući svoju profesionalnu ulogu znanstvenika-planera i kao turist - u obje uloge zaljubljenik i poklonik ljepota nedimutog i s mjerom oplemenjenog prirodnog pejzaža, autor u deset »slika« prikazuje svu raznolikost prirodno-geografskih i socio-kulturnih značajki hrvatskih otoka. Pri tome pozornost usmjerava na transformacije uzrokovane razvojem turizma, ponajprije masovnog, na otocima, i to na promjene u prostoru, ali jednako tako i u sustavu vrijednosti i stilu života otočana. Znanstveno-stručni okvir, odnosno interpretacijski ključ, ovoga rada određen je dvijema disciplinama: prostornim planiranjem i turizmom.

Autor je u deset »slika« prezentirao hrvatski otočni prostor od otoka Krka, na sjeveru, do otoka Mljeta, na jugu, kojima je obuhvatio 12 otoka i 22 turistička lokaliteta. Vremenski obuhvat ovih »slika« iznosi 45 godina, od kojih neke imaju veću frekvenciju opservacija, kao primjerice južna strana otoka Hvara (šest turističkih sezona) koja studiji daje obilježje longitudinalnosti. Prostorni razmještaj i vremenska distribucija opservacija prikazani su u dva paralelna grafička priloga.

Svaka »slika« sadrži opis opservacije i komentar s valorizacijom, koji potvrđuju uvodnu tezu o tome da hrvatski otočni prostor ne čini idealnu homogenu regiju, nego da svakom pojedinom otoku, čak i dijelovima pojedinih velikih otoka, valja pristupati oprezno i uvijek ih valorizirati zasebno. Prikupljeni podaci govore i znatno više od navedene konstatacije, te će zasigurno i u budućnosti moći poslužiti za daljnja istraživanja. Vrijednosti ovoga rada pridonosi i način na koji je autor riješio konflikt svojih uloga kao planera turizma i kao korisnika tih usluga - turiste.

Ključne riječi: hrvatski otoci, prostorno planiranje, turizam na otocima.

Primljeno: 20. kolovoza 2000.

Prihvaćeno: 30. rujna 2000.

1. Uvod

Turizam je samo jedan od činitelja koji je pridonio gospodarskoj, društvenoj, kulturnoj i prostornoj transformaciji hrvatskih otoka u proteklih stotinjak godina.¹ U drugoj polovici 19. stoljeća utjecaj turizma na otoke bio je samo u tragovima, primjerice na otocima Hvaru, Lošinju, Rabu i Brijunima, ali od pedesetih godina 20. stoljeća turizam je na pretežitom broju otoka postao glavni činitelj promjena. Ti su utjecaji, ovisno o otoku ili čak o otočnom lokalitetu, vrlo različiti pa i oprečni. Međutim, imajući na umu globalne socioekonomske promjene u europskom ruralnom prostoru, koje su u to vrijeme smjerale k marginalizaciji ruralnog prostora, a osobito marginalizaciji seljačkog stanovništva, može se prosuditi da je turizam odigrao pozitivnu ulogu u razvoju hrvatskih otoka. Najveće devijacije turizam je na tom prostoru izazvao u fizičkoj degradaciji morske obale i morfologije tradicijskih naselja, te u sustavu tradicijskih vrednota lokalnog stanovništva. Ova ocjena cjelokupnog razvoja hrvatskih otoka u zadnja tri desetljeća, i utjecaja turizma na taj razvoj, nalaže prostornu i vremensku individualizaciju pojedinih slučajeva koji oslikavaju te promjene.

Uglavnom iz pragmatičnih, birokratskih i čisto tehnicističkih razloga svi se hrvatski otoci, u utvrđivanju opće otočne politike pa i u istraživanju, prečesto (ponekad i neopravdano), mehanički svode na zajednički nazivnik *idealne, homogene hrvatske otočne regije*. U zbilji ti su otoci međusobno vrlo različiti! Pitanje je, primjerice, mogu li se otoci Murter, Pag i Krk, nakon izgradnje mostova koji ove otoke cestom spajaju s kopnom, u gospodarskom i prometnom smislu uopće više smatrati »pravim« otocima? Nadalje, kako tretirati otoke Vis i Lastovo, koji su vojno-političkim odlukama dulje razdoblje bili izolirani od značajnijeg utjecaja turizma, osobito od razvojnih učinaka turističkog »buma« na Jadranu?

U zadnjih pedeset godina otoci su, kao i kontinentalni dio hrvatske obale, bili izloženi posebnom turističkom razvojnom pritisku, koji se iskazivao, uglavnom, u brutalnoj prenamjeni prostora, preoblikovanju krajolika i zaposjedanju javnoga pomorskog dobra (morske obale). Za razliku od ovih fizičkih i lakouočljivih promjena, mnogo je teže proniknuti u materijalne i duhovne promjene, koje su slijedile rečene fizičke promjene.

Izgradnja kuća za odmor na moru, tzv. vikendica, samo je jedan od fenomena, koji djelomično ilustrira navedene promjene. S obzirom na jačinu utjecaja ovakve gradnje na razvoj hrvatskih otoka i priobalja, poduzeto je premalo znanstvenih i

¹ Autor zahvaljuje brojnim pojedincima koji su mu na ma koji način pomogli u izradi ovoga rada. Neki od njih su u tekstu poimence ili nadimkom spomenuti. Između svih kolega iz Instituta za turizam u Zagrebu i iz drugih ustanova s kojima je raspravljao o pojedinim pitanjima i čiji su mu savjeti i kritike bili korisni, autor osobito zahvalnost za pomoć u oblikovanju konačne verzije rada duguje Perli Tadej, te Antunu Petaku, glavnom i odgovornom uredniku časopisa »Sociologija sela«.

stručnih istraživanja izgradnje kuća za odmor na moru. Dojam u javnosti može biti i drugačiji, jer su vikendice, u dnevno-političkoj funkciji, desetljećima punile stupce dnevnog tiska. U tom su razdoblju ogromna materijalna sredstva i ljudska energija usmjeravani na priobalje i otoke. »Vikendaši« su kupovali znatne površine nekvalitetne i neplodne otočne zemlje za »bajoslovne« iznose, ilegalno je pretvarali u građevinsko zemljište i na njemu stihijski gradili svoje odmorišne objekte, razarajući pri tome vrijednosni sustav lokalnog življa a osobito njegov tradicijski odnos prema poljodjelstvu. S druge strane, degradirali su kulturni krajolik, ponekad ekološku osnovicu, uravnoteženi lokalni sustav naselja i sustav komunalne infrastrukture. Svi sudionici ove transformacije, u kojoj su kratkoročno najviše na dobitku bile utjecajne seljačke obitelji, na različite su se načine »dovijali« kako bi, ne birajući sredstva, ostvarili svoj primaran cilj: prodaju zemljišta, kupovinu zemljišta i izgradnju kuća za odmor »na moru«. Zloporaba poljodjelskog statusa navela je ondašnju vlast da – zbog zaštite prostora i kontrole prometa zemljištem, derogira gotovo sve poticajne mjere namijenjene seljacima u obalnim područjima, kako se ne bi mogle zlorabiti u zemljišnim transakcijama. Zbog takvog ponašanja lokalnog stanovništva, cijeli je otočni prostor, izravno ili neizravno potaknut razvojem turizma² prestao i *de iure* biti *ruralni prostor*. To potvrđuje i praksa u posljednjih deset godina kada je, u svim akcijama razvoja *turizma na seljačkim gospodarstvima*, uporno zaobilazen otočni prostor.

Iz svih tih i drugih razloga, osnovno bi pitanje u istraživanju utjecaja *turizma na razvoj hrvatskih otoka* moglo glasiti: **istraživati otoke samo segmentarno** (*demografska kretanja, turistički kapaciteti, poljodjelska proizvodnja, izgradnja kuća za odmor, bespravna izgradnja, komunalna infrastruktura, objekti društvenog standarda, socijalna skrb, staračka domaćinstva, uloga žena u razvoju otoka, legislativa, poticajne mjere itd.*) ili **istraživati otoke kompleksno** (*interdisciplinarno sa svim sinergičnim učincima*)? Poželjniji je drugi način istraživanja, jer takvih projekata nedostaje, zbog malobrojnosti raspoloživih »gotovih« podataka koji bi omogućili brža i jeftinija istraživanja. Nije slučajno što među objavljenim radovima o otocima pretežu oni o *demografskoj problematici*: autorima su dostupni iscrpni, opsežni i vjerodostojni statistički podaci.

Kompleksno istraživanje stanja može se izvesti velikim i dugotrajnim istraživačkim projektima, a među njima i onim provedenim kvalitativnim metodama istraživanja.

Ovaj je rad tek mali, ali relevantan doprinos kompleksnom istraživanju otoka, i to na osnovi opažanja i spoznaja u izradi studija slučaja (*case study*) određenih otočnih lokaliteta, te autorovih (usputnih) opažanja i fotografiranja tih lokaliteta (bilješke i fotobilješke). I u jednom i u drugom slučaju riječ je o *opažanju s osob-*

² Umjesto mučnoga težačkog, cjelogodišnjeg rada, moglo se preživjeti od iznajmljivanja soba u svega dva mjeseca u godini, a ako se »fureštima« prodao od pamtivjeka bezvrijedni kamenjar za gradnju vikendice, moglo se mnogo godina lagodno živjeti.

nim sudjelovanjem autora, te terenskim razgovorima i interviewima autora usredotočenima na prostorno planiranje i turizam.

Cilj ovoga rada jest prikazati određeni broj različitih pa i oprečnih utjecaja turizma na razvoj otoka, a na osnovi podataka prikupljenih opažanjem. Iz njih bi se moglo zaključiti što valja mijenjati u stereotipima o otocima, koji su se uvriježili u javnom mnijenju, a djelomice su i potaknuti nekim stručnim stereotipima.

Rad problemski spada u *prostorno planiranje i turizam*, dva interdisciplinarna i svodna znanstvena područja, koja nužno zalaze u susjedna područja, a kojima su kvalitativna istraživanja podjednako primjerena kao i kvantitativna.

2. Metodologija

Budući da okvir istraživanja određuju prostorno planiranje i turizam, naglasak je u metodologiji na osobnom znanju, iskustvu, sustavu promatranja i bilježenja autora, koji je prikupljao podatke metodom *promatranja sa sudjelovanjem*. Ovakav je pristup iskorak od uobičajenoga i čak standardiziranoga metodologijskog pristupa u zadnjih dvadesetak godina. Naime, suvremeni se znanstveni i stručni radovi uglavnom temelje na primjeni egzaktnih kvantitativnih tehnika što se koriste u prikupljanju i obradi podataka, nastojeći pri tome minimalizirati subjektivnost, zbog koje je čovjek već odavno proglašen »najnepouzdanijim mjernim instrumentom«. Međutim, u promišljanjima turizma, a znatnim dijelom i u prostornom planiranju, nemoguće je zaobići *antropologiju*, društvenu znanost koja nikad nije dovodila u pitanje centralnu ulogu čovjeka kao instrumenta, zajedno sa svim njegovim nesavršenostima (Patton, 1987.; Tadej, 1983.).

Iznesena opažanja stanja i promjena na hrvatskim otocima obuhvaćaju razdoblje od 1954. do 2000. godine. Izdvojeno je deset slučajeva koji su, zbog pokušaja njihova racionalnog, faktografskog i cjelovitog prikazivanja, nazvani »slikama«. Njihov izbor nije slučajna: on je u strogoj funkciji cilja rada, a utemeljen je na raznolikosti geografskog položaja, raznolikosti turističkog utjecaja u njima, te vremenskog slijeda opažanja i prikaza svakoga pojedinog slučaja. Turistički se utjecaj uvijek nastoji staviti u kontekst s drugim utjecajima i zatečenim stanjem konkretnog lokaliteta i otoka, s težištem na njegovoj prostornoj, socijalnoj i gospodarskoj komponenti, u kojoj turizam ima naglašeno mjesto.

Veći dio opažanja sačuvan je na fotografijama i u zabilješkama s putovanja po hrvatskim otocima ili u istraživačkim projektima, a znatno manji dio u sjećanjima. Iz tehničkih razloga izbor objavljenih fotografija, i to u crno-bijeloj tehnici, sveden je na minimum.

Sve »slike« u svojim nazivima nose sažetu poruku o opažanjima, a putem imena predstavljenog naselja ili više njih na istom otoku ili skupini otoka, podrobnije

određuju sam lokalitet, ljude i događaje. »Slike« nose svoju unutarnju, manje ili više složenu strukturu, jer obuhvaćaju više naselja ili iznimno izdvojenih lokaliteta, te više sezona opažanja. Primjerice, »slika sedma« obuhvaća opažanje u četiri naselja na otoku Pagu – Pag, Novalja, Metajna i Lun, u *dvije sezone* – 1992. i 1999. godine. Zapravo, sva su opažanja smještena u složenu trodimenzionalnu rešetku prostora i vremena, za čije su praćenje izrađena dva grafička prikaza (slike 1. i 2.). To je grafički ključ koji omogućava iščitavanje poveznica između naselja, lokaliteta i događaja. Iz njega se, primjerice, može iščitati iznimka u kojoj se naselje Lun javlja u dvije »slike« (prvoj i sedmoj), jer je u četrdesetpetogodišnjem razdoblju došlo do drastične promjene teritorijalne podjele Hrvatske glede naselja Lun.

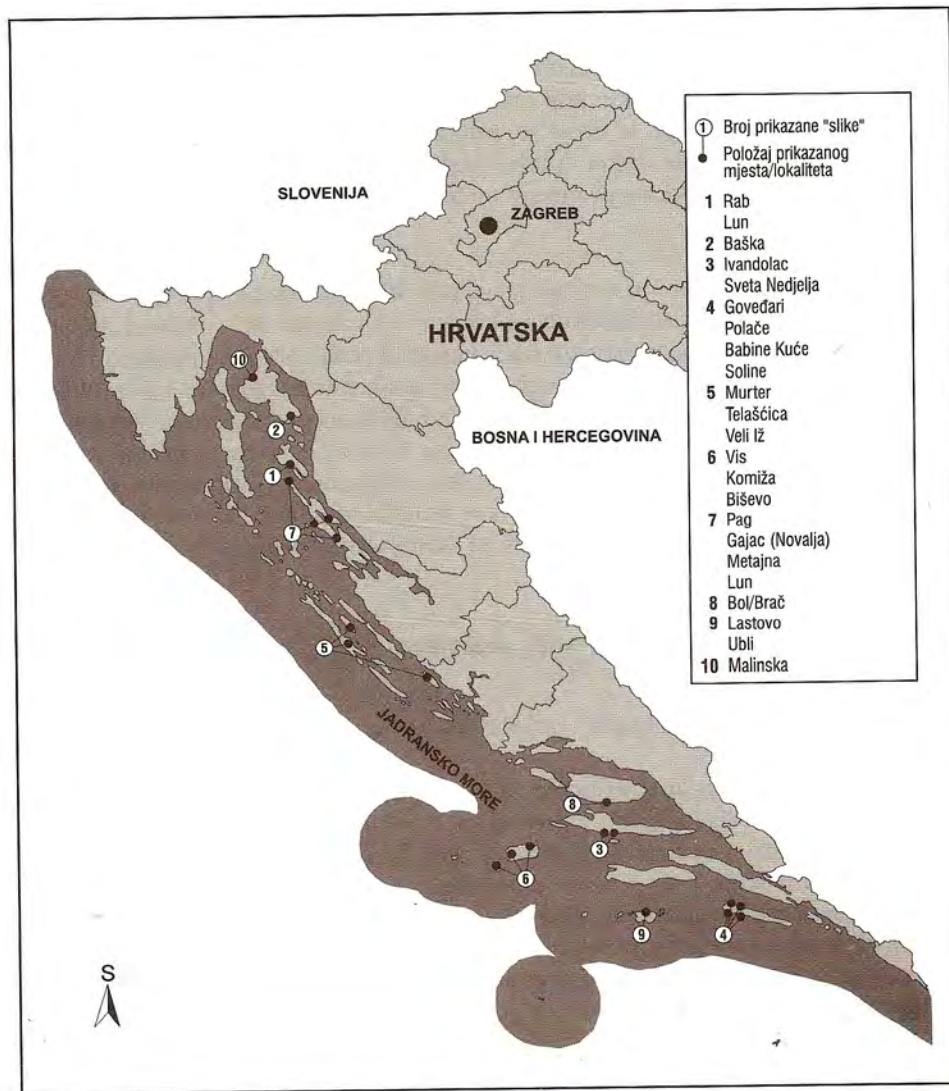
Svaka je »slika« prikazana u dva pisana dijela, kao izvještajni opis zapaženoga, i kao niz natuknica koje istodobno čine komentar i valorizaciju opisanog stanja. Ti se opisi ponekad mogu pričinjavati banalnim, ali ovdje oni imaju zadaću tzv. sumerskog učinka, jer čine važne podatke za oblikovanje cjelovite i kompleksne predodžbe o hrvatskim otocima.³ Komentari djelomice anticipiraju kasnije događaje na istom prostoru, iste ili druge »slike«, i na drugi način povezuju različite sezone i naselja, a ponekad i različite »slike«. Komentari i valorizacije opisanog stanja uz svaku »sliku« jedine su rasprave u radu, dovoljne da prikupljena, komentirana i valorizirana građa posluži za kasnija istraživanja hrvatskih otoka.

3. Stanje i valorizacija odabranih slučajeva

Valja iznijeti i dodatne tehničke pojedinosti za lakše praćenje »slika«.

»Slike« se međusobno znatno razlikuju po opsegu prikaza koji je, opet, predodređen dužinom i izdašnošću opservacija i prikupljenih podataka. Kao što je najavljeno, »slike« obuhvaćaju jedan ili više lokaliteta (mjest), a također se međusobno razlikuju po vremenu nastanka, s tim što sadrže jednosezonska ili slijed višesezonskih zapažanja. Zbog lakšeg praćenja teksta i utvrđivanja međudnosa između sastavnica pojedinih »slika«, dajemo njihov pregled i kartografski prikaz koji sadrže prostorni razmještaj i vremensku distribuciju obavljenih opažanja.

³ Poznato je da su stari Sumerani na svojim keramičkim pločicama zapisivali mnoge, naoko nebitne, pojedinosti iz svakodnevnog života. Do današnjih dana one su sačuvane kao jedini dokument na osnovi kojega se mogu donositi relevantni zaključci o mnogim značajkama prostora i vremena u kojem su Sumerani živjeli.

Slika 1.
Hrvatski otoci u deset slika – prostorni razmještaj opservacija
 Autor: E. Kušen

Slika prva

Išcezla tradicijska veza turističkog mjesta i sela na primjeru grada Raba i sela Lun

Rab (otok Rab) – Lun (otok Pag): 1954. godina

Početak je svibnja 1954. godine. Dva vlasnika malih motornih brodica za prijevoz turista (sa po 15 mjesta), na pustoj rapskoj plaži pripremaju ribu na gradelama za znatiželjne varaždinske gimnazijalce.

- Riječ je o primjeni predratnog rapskog turističkog iskustva i prakse.
- To je potvrda da je stara turistička praksa živjela i u Rabu i na otoku Rabu i nakon Drugoga svjetskog rata.

Poslije »piknika« gimnazijalci se brodicama odvoze u selo Lun na krajnjem sjevernom dijelu otoka Paga. U slikovitom seoskom vrtu, gosti-kontinentalci upoznaju mediteransko bilje, mediteransku ruralnu arhitekturu s ruralnim interijerom, seosko stanovništvo, te jako mediteransko vino, kojem nisu vični pa stječu dodatno i nelagodno iskustvo.

- Stara je turistička praksa grada Raba da svoje goste odvođi na izlet upravo u selo Lun.
- Selo Lun je još početkom 20. stoljeća prihvatilo ovu praksu, nudeći gostima svoj ambijent, gostoljubivost i poljodjelske proizvode.
- More, kao najprikladniji prometni medij, povijesno je zbližavalo i povezivalo grad Rab i selo Lun u funkcionalnu, ne samo turističku cjelinu.
- Cestovna veza Luna s ostalim naseljima matičnog otoka Paga nije postojala, pa su veze Luna s Novaljom, i osobito s gradom Pagom, bile zanemarive.
- U kasnijem nalazu iz 1999. godine (slika sedma) vidi se da su stvorene sasvim nove relacije između tih dvaju naselja. Izgradnjom ceste duž otoka Paga, Lun je u cijelosti orijentiran na Novalju i grad Pag, a gotovo nikako na grad Rab. Naime, do najnovije teritorijalne podjele Hrvatske (1992.), Lun je upravno pripadao bivšoj općini Rab, a sada s Rabom više nije čak u istoj županiji (regiji).

Slika druga

Kako se smanjuje kvaliteta turističkog doživljaja na jednoj od najvećih i najljepših hrvatskih plaža (Baška)

Baška (otok Krk): 1960. godina

Kolovoz je 1960. godine. Dva kilometra duga, čudesna šljunčana plaža u Baškoj, puna je razdraganih kupača. Valovi, koji ritmički stižu s pučine, preokreću kupače u moru i zapljuskuju one koji se izležavaju na šljunku. Tek je manji dio oba-

Slika 3a.
Baška plaža 1960. godine (autor fotografije: E. Kušen)

Potpuno slobodan dio Baške plaže snimljen s okolnog brda 1960. godine. Tada se uz šljunčanu plažu široku od 15 do 30 metara mogao osigurati još najmanje 100 metara široki pojas za sunčanje i boravak kupaca.

le izgrađen (staro naselje i poneki turistički objekt). Uz preostali dio obale, po širokom zelenom pojasu uzduž plaže, razmilili su se rijetki automobili između mnogobrojnih šatora. U daljini, uz plažu, bliješti usamljena zgrada dječjeg odmarališta, iz koje dopire cika djece. Cijelu plažu po dubini prati poljodjelsko zemljište plodne Baške drage.

- Jednu od najvećih i najljepših hrvatskih plaža tradicionalno posjećuju mnogobrojni turisti. Plaža je optimalno popunjena kupacima koji borave u kampu, kućnoj radinosti i drugim smještajnim objektima, te prolaznim gostima koji ovamo dolaze brodovima, autobusima i relativno malobrojnim automobilima na poludnevne ili dnevne izlete.
- U kasnijem nalazu iz 1999. godine (slika deseta) vidljivo je kako je neprimjerna izgradnja toliko stjesnila prostor oko ove privlačne i velike plaže da je *kvaliteta turističkog doživljaja* smanjena ispod razine zahtjevnijega europskog turista. Za ilustraciju navodimo podatak iz opservacije 1994. godine (slika treća) u kojoj je opisan slučaj zagrebačkoga sveučilišnog profesora, rodom iz Baške, koji je – upravo zbog smanjenja kvalitete turističkog doživljaja na bašćanskoj plaži – prodao svoju djedovinu u Baškoj i sagradio kuću za odmor u Svetoj Nedjelji na otoku Hvaru.

Slika 3b.

Baška plaža 1997. godine

Izvor: Prospekt »Baška«. – Baška: Turistička zajednica općine Baška, 1997.

Slika 3c.

Baška plaža 1999. godine

Izvor: Prospekt »Otok Krk« (s.a.). – Krk : Turistička zajednica otoka Krka, s.p.

Fotografije 3b. i 3c. ilustriraju nalaz iz 1999. godine (*Slika deseta*), kojim je tridesetak godina kasnije utvrđeno kako su neki sadržaji, koji izravno ne servisiraju boravak kupaca na plaži ušli u rubne dijelove plaže (primjerice, razne građevine, parkirališta i ograda autokampa). Na dijelu pojasa uz plažu podno brda, što na ovoj fotografiji nije vidljivo, u međuvremenu su izgrađene nove vikendice.

Slika 4.

Dnevni dio manifestacije »Ribarska noć« u Baškoj 1960. godine (autor fotografije: E. Kušen)

Dnevni dio manifestacije »Ribarska noć« u Baškoj 1960. godine bio je do kraja izvoran. Ribari su zaista bacili mreže u more nedaleko Baške plaže na zadovoljstvo malobrojnih turista, koji su promatrali njihov rad s kopna i malih brodicea.

Nakon izležavanja na plaži, ili umjesto toga, pojedini turisti iz Baške uspinju se na okolne vrhove, odakle »pucaju« daleki vidici prema najvećoj hrvatskoj planini, Velebitu, i na okolne otoke. Turistima pri takvim usponima posebno zapanju za oči pojedinačna, naizgled podivljala crna goveda (krave i volovi), razasuta po nestoljubivom terenu.⁴

⁴ Veterinar Davorin Sović iz veterinarske stanice u Krku ima podatak da je početkom 2000. godine na Krku bilo oko 230 goveda različitih pasmina, od kojih i tridesetak crnih (čade).

- Za život ruralnog stanovništva općenito je vrlo bitan uzgoj goveda, što za većinu hrvatskih otoka nije slučaj. Otok Krk spada među rijetke iznimke. Po jedinstvenom izgledu i crnoj boji goveda, moglo bi se zaključiti da se radi o posebnoj pasmini. Otvoreno je pitanje je li ona autohtona i vrijedna kao, primjerice, istarski »boškarin«.
- U opservaciji iz 1999. godine (slika deseta) utvrđeno je da turistički radnici otoka Krka ne percipiraju turističku atraktivnost ovoga goveda, niti drže vrijednim da se ona istraži, potvrdi i eventualno zaštititi.

Slika treća (ponajveća)

Tridesetgodišnja transformacija izoliranoga otočnoga ruralnog prostora južne strane otoka Hvara u turistički prostor

Ivan Dolac – Sveta Nedjelja (otok Hvar): 1970.–1983., 1994. i 2000. godina

Lipanj je 1970. godine. Rijetki turisti, koji su nakanili provesti odmor na »bajkovitoj« južnoj strani otoka Hvara (Zavala – Ivan Dolac – Sveta Nedjelja), kreću od Jelse automobilima preko dobroočuvanih tipičnih mediteranskih sela, Vrisnika i Pitava, do naizgled spiljskog portala kilometar i pol dugoga *neuređenog tunela*, bez uporabne dozvole i s posebnim, nepisanim pravilima automobilskog prolaza: »Stani na ulaz tunela. Ako u njemu vidiš dvije svijetle točke, to je znak da je u njemu vozilo pa ga sačekaj dok ono izađe. Ako se vidi samo jedna svijetla točka, to se vidi kraj tunela. Ili ako u njemu vidiš dvije crvene točke, to su stražnja svjetla automobila koji je već ranije ušao u istom smjeru. Tada zapali duga svjetla, te hitro kreni i vozi«. Naime, u tunelu na svih 1,5 km njegove dužine nema mjesta za mimoilaženje automobila. Nakon prolaza, osobito ako su napravili grešku, poneki turisti dožive i slom živaca. I to je dio avanture.

Na izlazu iz tunela, uz vinograde, polja lavande, šume alepskog bora i uz prostrano plavo more, umjesto ceste turiste dočekuje samo traka poravnatog kamena koja je, kao i tunel, usputno nastala zbog izgradnje vodovoda od Jelse do grada Hvara. Ova improvizirana cesta trasom vodovoda naprasno prestaje usred Ivan Dolca, sezonskoga poljodjelskog naselja središnjeg sela Svirče, koje je vodovod bezdušno rasjekao na dva nejednaka dijela. Dalje, do Svete Nedjelje, slijedećeg naselja, može se samo pješke, stazom uz vodovodnu trasu.

Iz zbijeno izgrađenog Ivan Dolca, udaljenoga oko 300 m od morske obale, puca pogled na pučinu i šljunčano žalo koje se formiralo na dnu dolca, prekrivenog vinogradima, vrtovima i mladim breskvikom. Sa svake strane žala po jedan privatni »pansion«: *Slavinka (Barba Slavko)* s lijeva, i *Barba Tonko* s desna. Uz njih, sa svake strane dolca, po desetak novih vikendica. Sve ostalo ispunjavaju bujni alepski borovi i strme gole stijene u pozadini.

- Sasvim slučajno, izgradnjom vodovoda i inzistiranjem vojske na veličini proizvodnog profila vodovodnog tunela, turistima je otvoren automobilski prilaz u jedan od najprivlačnijih hrvatskih otočnih prostora. Već sam dolazak u taj prostor donosi okus avanture i privlači samo izbirljivu klijentelu. Međutim, takav cestovni proboj donosi i omogućava stihiju u korištenju ovoga vrlo vrijednoga turističkog resursa i nacionalne baštine.
- Glede pejzaža, na južnoj strani otoka Hvara sve je još izvorno, osim sitnih ožiljaka spomenute trase vodovoda. Dvadesetak vikendica i dva pansiona potpuno su se izgubili u ovom silnom prostoru.

Naočit seljak, vinogradar Prošpe,⁵ kose znatno duže od aktualnih Beatlesa, silazi kamenom stazom na mazgi u gornji dio raspolućenoga Ivan Dolca. Monotona svirka cvrčaka najavila je doba dana kada se valja skloniti s polja i vinograda. Ivan Dolac formalno nema stalnih stanovnika. On je sezonsko naselje vlasnika zgrada i okolnog zemljišta koji stalno borave u Svirču, selu u unutrašnjosti otoka, onkraj 600 m visokog brda. Tek sestra i brat, Matijica i spomenuti Prošpe, tijekom cijele godine redovno noće u Ivan Dolcu, umjesto u kući u matičnom Svirču.⁶ Prije proboja tunela, Svirčanima je preko Vorha trebalo oko 3 sata hoda do Ivan Dolca, pa bi ovdje dolazili samo za duljih poljodjelskih radova na nekoliko dana, dovodeći sa sobom magarce, mazge i koze. Od kad je prije nekoliko godina probijen tunel, ritam dolaska Svirčana, zbog mogućeg korištenja automobila, znatno se promijenio.

U Ivan Dolcu su neke stare kuće već uređene za smještaj turista, ili se upravo uređuju. Vrlo je različit ugođaj i doživljaj turista s obzirom na lokaciju njihova boravka. Oni uz obalu imaju standardan, pomalo sterilan »vikendaški« ugođaj, dok je onima u »selu« mnogo zanimljivije – večerima se, uz slanu srdjelu i bevandu, ovdje prepričavaju životopisi Svirčana, s njihove tragične i šaljive strane: »Vuna«,⁷ koji je rušio kapitalizam u Južnoj Americi spavajući u vuni za radna vremena; »Bumbe«, koji za vedra dana nosi kišobran; ili sveprisutni dugokosi Prošpe, koji je odbio glumiti u glasovitoj televizijskoj seriji Miljenka Smoje, *Malo misto*, snimljenoj na otoku Hvaru, te i dalje ostao »čisti« poljoprivrednik, materijalno izvan svih turističkih tokova. Društveni kontaktni prostor između »sela« i »vikendaša«

⁵ U radu se navode samo imena ili nadimci stanovnika koji se opisuju.

⁶ Na hrvatskim je otocima izniman slučaj da samostalno poljodjelsko naselje ima cjelovito organizirano sezonsko naselje za povremeni boravak svojih stanovnika, i to isključivo zbog obrade tamošnjega poljodjelskog zemljišta, kao što je to slučaj sela Svirče i sezonskog naselja Ivan Dolac (Kušen, 1980.: 58).

⁷ Uvjeti života stanovnika ovoga kraja bili su teški te su poticali ekonomsku emigraciju. »Vuna« je jedan od rijetkih, rođenih početkom 20. stoljeća, koji se vratio u rodno Svirče. Većina emigranata iz toga i okolnih sela, ostala je u Americi i u međuvremenu umrla, ostavivši za sobom mnogobrojne neraščićene imovinsko-pravne odnose na naslijeđenoj imovini. Te su probleme kasnije osjetili mnogi kupci nekretnina kada su nakamili ishoditi građevinsku dozvolu kako nebi gradili na »divlje«.

predstavlja atrijska, obzidana poluterasa pansiona *Slavinka*, po čijim zidovima, za juga, izravno udaraju morski valovi, dok se unutra ispija *Plavac*. Zovu je »šok-soba«. Tu je nazočan i Štef s Trešnjevke, koji ovdje dolazi redovito, već nekoliko godina, i ovdje isključivo nosi crno-bijele cipele. Štef je maskota ovog lokala, i svi ga časte pićem.

- Kontakti s turistima seljacima ne remete tradicijski sustav vrijednosti: oni im samo pružaju priliku da taj sustav javno promoviraju drugima i da se pri tome sami rasonode.
- Usluživanje gostiju i briga o njihovu ugodnu boravku jednaki su kao da ih posjećuju prijatelji ili rođaci.
- Seljaci s jednakim marom i predanošću i dalje obavljaju poljodjelske poslove, a posebno ih zadovoljstvom ispunjava spoznaja da dio svojih proizvoda mogu prodati gostima, po cijeni koja je na obostrano zadovoljstvo.
- Svi su vrtovi obrađeni, crveni od mirisnih rajčica i zeleni od drugog povrća. Konačno, evo i posebne koristi od vodovoda, ma koliko bilo zabranjeno zalijevanje vrtova.

Slika 5a.
Panorama Ivan Dolca 1971. godine (autor fotografije: E. Kušen)

Izgled panorame Ivan Dolca, osebujnoga i po mnogočemu jedinstvenoga sezonskog poljodjelskog naselja žitelja Svirča iz unutrašnjosti otoka Hvara godine 1971. Probijanjem vodovodne trase i ceste kroz ovu ruralnu sredinu narušen je ruralno-arhitektonski sklad Ivan Dolca, koje se zatim počelo dalje rastakati i spajati s obalnim vikendaškim strukturama.

- Domaćini posebno cijene kada im se gosti nude 'za pripomoć u poljodjelskim radovima, primjerice u žetvi lavande.
- Boravak turista u Ivan Dolcu s kraja šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća imao je sve značajke turizma na seljačkim gospodarstvima.

Prije svitanja, Prošpe svoje prijatelje (odabrane po svojim posebnim mjerilima između pridošlih turista), dovodi na oko 600 m visoki »Vorh« i upućuje ih da hrptom brda krenu prema istoku, uz obvezni komentar: »Idite do iznad Vrisnika i vidjet ćete kako će iza Biokova izaći moj najveći neprijatelj, sunce!«. Miris nektara, potaknut jutarnjom rosom na ovoj visini, izlazi iz žutih cvjetova brnistre i plavoljubičastih cvatova lavande, koji su obrubili gotovo dva kilometra dugu stazu do stjenovitog vidikovca iznad sela Vrisnika.

- Vrući ljetni dan neumoljivo nameće radni ritam seljacima: buđenje u 2 sata, izlazak u polje ili u vinograd u 3 sata, i povratak u selo do 8 sati.
- I dok za ljetne žege lokalno stanovništvo odmara i spava, turisti se »peku« na žalu i kupaju.

Slika 5b.
Južni dio Ivan Dolca 2000. godine (autor fotografije: E. Kušen)

Južni dio staroga Ivan Dolca u posljednjih tridesetak godina doživio je najveće promjene. Kao insert iz slike 5a, ova fotografija prikazuje kako je na tom dijelu do 2000. godine uništena šuma alepskog bora, pretežito u funkciji izgradnje vikendica čiji izgled, veličina i organizacija (prostorni razmještaj) više ne korespondiraju s obližnjom tradicijskom izgradnjom nego se poistovjećuju s priobalnom izgradnjom u blizini morskog žala.

- Većina turista smještenih u selu sklapa s lokalnim stanovništvom dublja poznanstva, što je važna značajka seljačkog turizma (tj. turizma na seljačkim gospodarstvima).

Nepisano je pravilo da domaćini, makar jednom za njihova boravka, turiste brodicom ili čamcem odvezu do oko 7 km udaljene Svete Nedjelje.⁸ Na tom putu, nešto prije konačnog cilja, uobičajeno je njihovo zaustavljanje na lokalitetu »Zajagodna« (ispod napuštenog zaseoka Jagodna). Tu se pristaje uz velike gromade kamena što izviruju iz mora. Čudesan scenski prikaz prirode ovdje određuje gotovo 200 m duga, okomita stjenovita obala od crvenog konglomerata, nad koju su se nadvile tamnozeleno krošnje deformiranih borova, te obala, uz more podvučena bijelom linijom žala od mješavine šljunka i pijeska, promjenljive širine od svega jednog do pet metara, sa smaragdnom morem u prvom planu. Prizor se doima nestvarnim i neodoljivo podsjeća na kakvu polinezijsku razglednicu.

Na odredištu turiste dočekuje drugačiji ali jednako snažan doživljaj. Naselje Sveta Nedjelja nadvilo se na 70-ak metara visokoj litici, ispod koje dubina mora doseže istu vrijednost. Znatno više, iznad naselja, jasno se razabire ulaz u veliku spilju i crkvice u njemu, vidljive već iz pristaništa. Podno sela i strmih stijena našlo se minimalno mjesta za ovo skromno pristanište, uz sićušan ali slikoviti kameni otočić na kojem ima mjesta samo za jedan bor, te mostić preko kojeg putnici s broda kreću pješke na naporan uspon do samoga mjesta. Gore, zbijeno mediteransko selo, sa svojom crkvom i trgom, dočekuje goste nudeći im pogled na otočiće-blizance Lukavce, i daleku pučinu. Zadovoljstvo promatranja s ovoga mjesta može se pojačati konzumiranjem piva iz susjedne trgovine, jer tu nema ugostiteljskih radnji. Mjesto, okruženo vrtovima i vinogradima, samo sebi dovoljno, bez kopnenog pristupa (vozilom), ali zato putem mora povezano s cijelim svijetom!

Cijelom južnom stranom otoka Hvara vrzmaju se turisti »posebne sorte«: slikari, glumci, književnici, estradni umjetnici, rekreativci..., među kojima je najviše Slovenaca. Posebnu skupinu čine turisti koji ovamo godinama dolaze iz Rima, iz kvarta talijanskih diplomata na Via Cassiji.

- Seljaci i ribari ovdje žive svoj skoman život, dok im rijetki turisti, koji tuda lutaju i brode, čine život zanimljivijim, dostojnijim i vrednijim. I sitan novac od turista, dobiven za povrće, grožđe i iznajmninu, seljacima je dobrodošao.

⁸ Ovi izleti, procjenjuje se, nastali su spontano, potaknuti prethodnim »lutanjima« turista po okolici Ivan Dolca, koji su usmenom predajom širili informacije o okolnim ljepotama i zanimljivostima. Sam autor ovoga rada 1970. godine prijateljima je prikazao dijakolore snimljene u Ivan Dolcu, Zajagodni i Svetoj Nedjelji iste godine. Posljedica ove projekcije bili su mnogobrojni boravci tridesetak prijatelja, a dvojica su čak kupila ili izgradila nove kuće u Svetoj Nedjelji.

- Prirodne ljepote obale južnog dijela otoka Hvara, kao i njegova kulturna baština, brojne su, pa iako malenog prihvatnog kapaciteta, neopterećeni novom izgradnjom, slobodno su dostupni svakom namjerniku.
- Ovaj kraj posjećuju turisti sladokusci – avanturisti, umjetnici i drugi intelektualci, pravi poklonici prirode i svega lijepoga i dobrog.

Cesta od Jelse do Ivan Dolca je slaba, o cestovnom prilazu do obale u Ivan Dolcu, nema ni govora, nema struje, a i vodovodna mreža nije razvedena do kuća. U »selo« su u sezoni dovedeni magarci, mazge, koze, pčele. Muha ima naprètek!

Slika 6.
Barba Slavko (autor fotografije: E. Kušen)

Barba Slavko je šezdesetih godina 20. stoljeća izgradnjom »Slavinke« uz žalo podno Ivan Dolca postavio temelje turističkog razvoja Ivan Dolca.

Na 100 m ispred žala u Ivan Dolcu valovi ljujaju veliku željeznu plutaču (bovu), promjera 2 m, koja kupačima s plaže istodobno služi kao plivačko odredište i odmoriste. Gotovo nitko od turista-kupača ne zna svrhu postavljanja tako čvrstog sidrišta za brodove kod Ivan Dolca. U ne tako davna vremena plutača je služila poglavito za privez brodova koji su ovdje ukrcavali jedno od najcjenjenijih vina u Europi. Nažalost, *Plavac*, iznimne kakvoće, iz vinograda koji rastu na južnim hvarskim strminama, koje se ne mogu obrađivati niti jednim postojećim strojem, izložen najjačem dalmatinskom suncu, danas pomiješan s drugim sortama grožđa s drugih dijelova otoka, završava u trećerazrednim neprepoznatljivim vinima. Ta-

ko se obezvređuje ovo vinogradarsko »zlato«, koje može proizvesti samo vinogradar Prošpe i njemu slični, golim rukama i mašklinom (motikom), oni koji i dalje ostaju sirotinja, mimo turističkog razvoja.

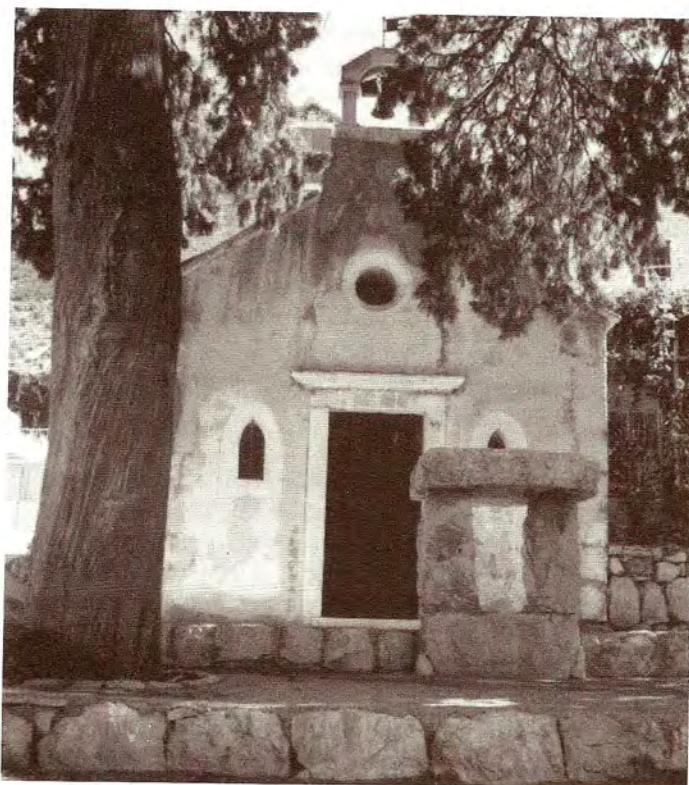

Slika 7.
Prošpe 1973. godine (autor fotografije: E. Kušen)

Vinogradar Prošpe, uz sestru Matijicu jedini stalni stanovnik Ivan Dolca, ostao je do smrti vjerran svojim vinogradima, koje je na nepristupačnim ali bogato osunčanim južnim stranama otoka Hvara obrađivao na tradicijski način. Svojim »zlatom« nazivao je *Plavac mali* iz tih vinograda, a svojim »glavnim neprijateljem« sunce, koje bi ga iz njih otjeralo odmah izjutra. Nikad nije sudjelovao u turističkoj ponudi Ivan Dolca, ali se rado družio s turistima koji su cijenili i razumjeli njegov rad i muku.

Turisti u Ivan Dolcu, osim što ne znaju zbog čega je postavljena velika plutača pred žalom, još manje mogu čuti stoljetni vapaj, molbu i molitvu, koju su stanovnici Svirča u drugoj polovici 19. stoljeća ispisali iznad ulaza na maloj kapelici, sakrtoj u sjevernom dijelu raspolućenog Ivan Dolca iza starih kuća i staja:

U SLAVU MAJKE BOŽJE OVU CRKVU SAGRADI IVAN CARIĆ P. JURJA; LUG I PERONOSPORA OD G. 1852 UNIŠTAVA GROŽDJE; BIJAŠE TEŠKIH NEVOLJA; ŽILOŽDERA DOŠLA DO ZADRA - LOZJE GINE; STRAHOTOM SE ČEKA PROPAST NARODA; PUČE! SKORENI UVREDE BOGU OBRATI SE B.D. MARIJI NEK TE SVEMOGUĆI ČUVA OD OVA TRI BIČA; G.G. 1901.

Slike 8a i 8b.

Kapelica u Ivan Dolcu (autor fotografija: E. Kušen)

Kapelicu u Ivan Dolcu u slavu Majke Božje 1901. godine sagradio je Ivan Carić p. Jurja, kao svojevrsan zagovor pred pošastima koje su tada prijetile ovom vinorodnom kraju. O tome najrječitije govori kamena ploča postavljena iznad vratiju s vanjske strane kapelice. Ona je ni-jemi svjedok zebnji ovdašnjega pučanstva pred opasnostima koje su se nadvile nad ovaj vino-gradarski kraj na prijelazu između 19. i 20. stoljeća.

To je vapaj zbog prijeteće gladi i beznađa što ih je ovom kraju donijela *filoksera*, bolest loze, jer su grožde i vino bili jedino što je ovaj živalj mogao ponuditi u razmjeni za kruh.

- Na otoku Hvaru postojala je tradicija individualnog uzgoja kvalitetnog grožđa, ali se vino od toga grožđa proizvodilo, njegovalo i plasiralo centralizirano, putem tradicijskih seljačkih zadruga. Zbog toga je u Svirču mali broj vinogradara koji znaju proizvesti vino čija kvaliteta odgovara visokoj kvaliteti njihova grožđa. Velika poduzeća u društvenom vlasništvu otkupljuju grožđe od seljaka i prema svojem obrascu proizvode neprepoznatljiva vina.
- Sadašnji turisti ovamo dolaze zbog čistog mora, nedinutih prostranstava, avanturističkog ugođaja, gostoljubivog življa koji živi na tradicijski način, a po najmanje iz enoloških pobuda.

Srpanj je 1973. godine. Uz cestu pred Ivan Dolcem sada zjape zapušteni, nekad bujni vrtovi vlasnika dvaju pansiona uz more, ali i nekih drugih vlasnika. Bez obzira na punu turističku sezonu i povećani broj turista. Prašnjavom cestom, koja se u Ivan Dolcu već spustila do mora, jure kamioni puni bloketa, vreća cementa i betonskog željeza. »Rondaju« betonske mješalice i zveči pokretna drobilica kamena.

Uz obalu, ali i u starom dijelu sela, vlada euforija – gradi se i »dolje« i »gore«. Ne-ka posebna vrsta turista razgleda stare kuće i ruševine po selu, ali i sve moguće građevinske terene. Mještani su zaokupljeni pričama o stotinama tisuća maraka dobivenih od prodaje zemljišta. Lokalni zidari ne stižu zadovoljiti sve narudžbe. Dolaze »majstori« sa strane – stvaraju se tenzije.

Veći dio stanovništva sela Svirče svakodnevno boravi u Ivan Dolcu. Neki su na mucu, unaprijed su rasprodali svoje smještajne kapacitete, a objekti nisu dovršeni. Ipak, veći dio lokalnog stanovništva još nije uhvaćen u »turistički biznis«. Oni se još uvijek odaju večernjim sjedenjima na otvorenome uz beskonačne priče.

- Došlo je do promjena u odnosu na poljodjelsku proizvodnju. Za turiste se više ne uzgaja vlastitito povrće i voće, već se dovozi iz doline Neretve ili iz drugih krajeva. Postignuta visoka cijena i najkvalitetnijeg poljodjelskog zemljišta kod »vikendaša«, dovoljan je razlog za rastanak s plodnom zemljom.
- Odnos prema danim obećanjima, stanovništva poznatoga po iznimnom poštenju, postao je labav, prešutno se prelazi preko činjenice da je izigran gost koji je pravodobno rezervirao smještaj, a soba je izdana onom »s ceste«, jer je došao dan ranije i »bio je tu«, siguran gost. Nestalo je tradicije u njegovanju socijalnog okruženja koje neće izazivati konflikte. Ne pita se tko je i odakle je budući vlasnik prodanog zemljišta, niti kako će ga koristiti i graditi na njemu, kako će se odnositi prema domaćem življu.
- Promjene su u početku zahvatile bogatiji i promućurniji dio lokalnog stanovništva.
- U strukturi gostiju pretežu individualni gosti, čiji je dolazak izvan osmišljenih akcija lokalnih turističkih struktura.

Svirčani su se, od pretežitih neplivača, počeli pretvarati čak i u ribare. Sredinom mjeseca je ulovljena velika morska kornjača koja, zavezana konopom za nogu, cijeli dan privlači turiste, osobito djecu. Uz veliko veselje nazočnih, kornjača se pušta da ponovno slobodna zapliva u otvoreno more. No, to ne mora značiti da je i svijest svog lokalnog stanovništva na tako visokoj razini. O nekadašnjem obitavanju »morskog čovika« – morske medvjedice – u ovim prostorima, govori ime »Medvid bod« što ga nosi obližnja spilja na razini morske površine. Ovu su životinju prije tridesetak godina istrijebili svi jadranski ribari zajedno.

Žalo ispod Ivan Dolca prepuno je kupača, gotovo na granici prihvatljivoga.

- Seljaci postaju ribari. Ribari i »ribari« postaju sve gramzljiviji. Ribu i druge plodove mora sve se više smatra blagom nadenim na cesti, a sve manje zajedničkim dobrom koje treba čuvati, njegovati i racionalno koristiti. Ekološka svijest lokalnog stanovništva o moru ne postoji, a nije veća i u običnih turista.
- Veliko i slaboizgrađeno prostranstvo južne strane Hvara može zavarati kad je u pitanju njegov prihvatni kapacitet turista.⁹ On je za turiste, kojima je sadržaj boravka na ljetovanju pretežito kupanje i sunčanje, određen veličinom plaža, a njihova je ukupna površina ovdje vrlo skromna.

Srpanj je 1978. godine. Bijela široka cesta sada se proteže od Ivan Dolca do Svete Nedjelje. Oko Ivan Dolca borovu šumu sve više zamjenjuju nove kuće za odmor, koje se i dalje grupiraju s obje strane dolca, na istočnoj strani pretežito domaći, na zapadnoj strani pretežito »furešti«. Potonji grade ogromne, bezlične i funkcionalno nedefinirane građevine, u koje ljeti smještavaju svoje rodake i prijatelje, goste uglavnom niske opće i stambene kulture. Tu se nalazi i kuća s velikim »alpskim« krovom, čiji drveni istaci izviruju gotovo dva metra preko zidane konstrukcije.

U Svetoj Nedjelji nove kuće grade osebujni ljudi iz različitih gradova. Ovo naselje, za razliku od Ivan Dolca, manje privlači »vikendašku« masu, koju zanima samo »sunce i more«. Tu, iznad strmih stijena, s pogledom do Paklenih otoka, kuću gradi zagrebački sveučilišni profesor, koji je rasprodao svoju djedovinu u Baškoj na otoku Krku, jer više nije mogao podnijeti tamošnji turistički »ugodaj«.

Stanovnici Svirča, koji su ujedno sezonski stanovnici Ivan Dolca, gotovo su izgubili uvid u strukturu novih vlasnika, kao i kontakt s njima, ali i nadzor nad korisnicima i graditeljima novih objekata. Otočanin Jurko je izgradio kuću nasred dolca, iznad žala, i definitivno zapečatio mogućnost širenja sunčališta uz plažu u

⁹ Turistički prihvatni kapacitet prostora smatra se za primorska područja vrlo bitnim pokazateljem, na osnovi kojeg se izrađuju planovi razvoja, planovi prostornog uređenja i programi njegove zaštite. U tom su smislu za područje Mediterana izvedena istraživanja u Centru regionalnih aktivnosti u Splitu, Programa prioritarnih akcija, UNEP-a, na osnovi kojih su tiskane posebne smjernice (Dragičević, Klarić, Kušen, 1997.).

Ivan Dolcu. Mjestom kruži priča da su neki nadobudni vlasnici kuća na zapadnom dijelu Ivan Dolca, u općini Hvar pokrenuli inicijativu za osnivanje nove mjesne zajednice toga područja, pod imenom »Jovan Dolac«.

- Sve je očitija polarizacija između Ivan Dolca i Svete Nedjelje. U prvom naselju sve se više utvrđuje masovni vikendaški turizam, dok u drugom još ima nade da će u njega dolaziti drugačija klijentela. Osim toga, lokalno stanovništvo Ivan Dolca (Svirča) počinje u ovom, sada već definitivno turističkom naselju, gubiti apsolutnu većinu i utjecaj.
- Novoizgrađeni dijelovi sada već turističkog naselja, sve se više polariziraju prema svojim vlasnicima, na domaće i »furešte«. Među drugima ima pojedinaca sklonih samogetoizaciji. Slika različitih političkih silnica cijele zemlje prelama se i u ovom mikrokozmosu.

Početak je srpnja 1983. godine. Ivan Dolac vrije od turista, njegov je obalni dio građevinski spojen sa »selom«. Više se ne može prepoznati tradicijsko naselje i kulturni pejzaž od prije petnaestak godina. *Slavinka* je rekonstruirana u konforan suvremeni pension. Jedno veliko nevrijeme je željeznu plutaču ispred žala otkinulo od lanca, bacilo je na stijenje, probilo je i potopilo. Vinogradar Prošpe i pčelar Ciro postali su potpuni marginalci i ostali gotovo jedini pravi poljodjelci. U obalnom dijelu »furešti« su postali pretežiti vlasnici zemljišta i kuća.

Na plaži (žalu) neopisive gužve. Šljunak na plaži je izmiješan s korama lubenica i drugim otpacima. Lokalnom stanovništvu turisti idu na živce. I ono je ušlo u neku čudnu trku, ne stignu se kupati, nema više vremena za večernje razgovore, nema vremena za stare prijatelje, a i manje boravi u Ivan Dolcu, ne zna se je li zbog unosnijeg iznajmljivanja sada potpuno moderniziranih kuća ili zbog drugih obveza.

Do »rajskih plaža« Zajagodne spustila se cesta i otvoren je autokamp. Tu više nema posvećenosti, iznimnosti, rafiniranosti. Cijeli je prostor okupiralo dvjestotinjak turista s pedesetak automobila. Oni, kao ni njihovi domaćini, ne mogu shvatiti, niti platiti iznimnost i krhkost ovoga prostora. Nema ovdje više umjetnika, intelektualaca niti *jet-seta*. Zašto više uopće putovati na južnu stranu otoka Hvara? Možda još samo zbog stare Svete Nedjelje i onoga što je izravno okružuje.

- Obrazac transformacije ruralnoga otočnog prostora privodi se kraju i na južnoj strani otoka Hvara, ali možda ipak ne potpuno.

Sedamnaesti je srpanj 1983. godine. »Požar je izbio oko 18,30, dva i pol kilometra zapadno od Ivandolca, do kojeg je dopro za samo pola sata nošen jakim vjetrovom. Crni je oblak sakrio sunce na zalazu. Potpuno se smračilo. Kao da nadire gradonosni oblak, uragan, što li? Samo umjesto gromova začulo se potmulo hućanje – nepoznat prijeteci huk. Odjednom se zacrvnjelo more. Kao da prodiru posljednje zrake sunca prije smiraja. Nekoliko zapaljenih češera iscrtalalo je baliističke putanje na tmasnom nebu. Bljesnuli su prvi plameni jezici. Huk se je po-

jaćao i postao razgovjetan: zapucketalo je, kao da je stotine strijelaca zapucalo iz pušaka. Sve je bilo jasno – počela je panika. Oni koji su bili bliže automobilima pokušali su pred stihijom pobjeći na istok prema Zavali, Tunelu, Jelsi... « – dio je opisa jednog od mnogih šumskih požara na otoku Hvaru, koji je ovog puta zahvatio prostor Zajagodne, Ivan Dolca i Zavale (Kušen, 1987.).

Taj je požar odnio dva ljudska života, turista-gasitelja. Jedna je kamp-kuća s plin-skom bocom odletjela u zrak. Ljubitelju alpske arhitekture izgorio je krov, a izgorjela šuma otkrila je koliki joj je dio poljodjelskog zemljišta bio prepušten i prije razvoja turizma. Lokalni žitelji se i nisu osobito uzbuđivali zbog požara. Ovoga ga puta nisu izazvali oni sami već »kratki spoj« na stupu dalekovoda (Kušen, 1987.). Inače, šumski požari u Dalmaciji u pravilu su posljedica paljenja korova, ili slabog nadzora nad zapaljenim smetlištima.

- Stanovnici Svirča imaju svoje mišljenje o šumskim požarima: »Gdje raste bor neće loza!« – jedna je od poznatih njihovih uzrečica. Osim toga, za pripremu hrane otočani uglavnom koriste plin iz boca, pa im ogrjev iz šume više nije važan. Kako drže sve manje stoke, ne treba im ni šumske stelje. Nema stoke koja bi brstila šumske mladice i na taj način održavala šumske staze i puteve prohodnima. Mještani još ne znaju da spaljena šuma, i požar kao opasnost i nelagoda, odbijaju turiste i smjanjuju turističku atraktivnost takvih destinacija.

Srpanj je 1994. godine. Tu i tamo poneki turist. Kuće su uglavnom zaključane. Dvije vikendice bosanskih Hrvata (Banjaluka i Sarajevo) dobile su stalne stanovnike, koji su se ovdje sklonili pred ratnim nedaćama.

Uz rub žala, lijevo-desno ponovno plešu crni smiješni raćići, kakvi su tu posljednji puta milili 1970. godine. Evo ponovno i ježeva u moru! U bazenu, uz žalo, opet je privezana nećija netom ulovljena velika morska kornjaća.

Domaći se živalj ponovno razmilio po poljima, vrtovima i vinogradima. Uređuju okućnice. Pregrmjeli su najgore u Domovinskom ratu: blokadu s mora na početku rata, kada su zatećeni bez prićuva i sa jako zapuštenim poljodjelstvom. Turizam ih je izdao ili su mu previše vjerovali. Preispituju se stare vrednote. Sa zebnjom se išćekuje nastavak ove turistićke sezone. Ratu i njegovim posljedicama još se ne nazire kraj. Ponovno svi imaju vremena za prisani ljudski razgovor. Nažalost, zauvijek su otišli Prošpe, Ciro, Vuna, Bumble i mnogi drugi. Štefa sa Trešnjevke se više nitko i ne sjećća. Ceste su asfaltirane.

Sa domaćima zapoćinje prića o zatoćenoj kornjaći na obali. »Ovaj puta je neće pustiti, kao onu prije dvadeset godina. Završit će u tanjuru!« – kažu domaći. »Europski turisti su ekološki osjetljivi, cijene brigu o ugroženim vrstama, a kaźnjavaju one koji ih uništavaju. U turistićkim glasilima žigošu takva podrućja i pozivaju druge turiste na njihov bojkot. O zašćiti ove sredozemne kornjaće tiskane su mnogobrojne brošure. Jeste li razmišljali što za juźnu stranu Hvara, cijeli otok Hvar i Dalmaciju, moće na turistićkom trzištu znaćiti vijest da je u Ivan Dolcu iz

kulinarskih i gramzljivih razloga ubijena takva kornjača? S druge strane, kad bi se ovdje uspjela ponovno naseliti morska medvjedica, o tome bi brujala cijela Europa« – upozorava gost. »Zašto nam o tome ne govore turistički radnici, oni iz Turističke zajednice, kao i oni iz Ministarstva turizma? Pa tko je ovdje lud?« – pitaju se bistri domaćini.

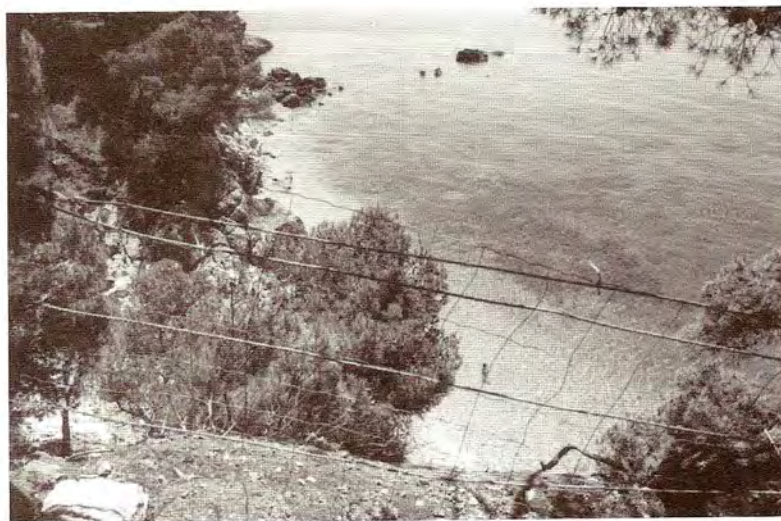
Usprkos ratu, usprkos višegodišnjem izostanku turizma, na *Plavcu malom*, u Svetoj Nedjelji stasa proizvodnja i njegovanje vina kakvo ova sorta zaslužuje. Otočić s borom iz svetonedjeljske luke postaje signum Zlatanovih vina, koja se sve više traže daleko izvan ovoga kraja i postižu sve višu cijenu. Sazrijevaju u Svetoj Nedjelji i podzemlju uz proširenje Tunela s početka ove »slike«. I tu se, kod Tunela, krug zatvara.

- Mještani su stekli iskustvo da je i turizam ranjiv, da treba sačuvati rezervni položaj, odnosno da se poljodjelska proizvodnja ne smije zapustiti.
- Ponekad je potreban predah da bi se u miru analizirali svi materijalni i moralni rezultati protekloga, turizmom obilježenog razvoja. Porazni su rezultati jednokratne rasprodaje prostora iznimne turističke atraktivnosti.

Slika 9a.
Plaža ispod napuštenog zaseoka Jagodna 1970. godine (autor fotografije: E. Kušen)

Kristalno plavo more, izduženo tanko žalo ispod slikovitih stijena okrunjenih borovom šumom do kojeg je pristup moguć tek malom brodicom. To je najjezgrovitiji opis plaža ispod napuštenog zaseoka Jagodna, koje su 1970. godine odisale rajskom ljepotom i mirom.

Slika 9b i 9c.

Plaže Jagodne 2000. godine – obala kao koncentracioni logor (autor fotografije: E. Kušen)

Nekadašnje »rajske plaže« Jagodne sada su opkoljene žičanom ogradom kako bi se osiguralo mnogobrojne turiste od pada sa strmih stijena u more, te razgraničio prostor novootvorenih kampova, a čime se onemogućava pristup turistima-namjernicima i izletnicima do ovih plaža.

- Turizam i poljodjelstvo valja razvijati u skladu s komparativnim prednostima, što ih nude lokalni prirodni resursi, u ovom slučaju grožđe.
- *Plavac mali* s hvarskih plaža došao je na pravo mjesto; nažalost, malo prekasno za neke koji su mu poklonili cijeli svoj život.

Lipanj je 2000. godine. Pedesetak automobila, s pretežito češkim registarskim pločicama, ispunilo je znatan prostor oko vikendica i kuća za iznajmljivanje, uglavnom u donjem dijelu Ivan Dolca, što je neobično za ovdašnju predsezona, a osobito u ovim poratnim godinama.

- Ovo trebamo zahvaliti Čehinjama koje su se ranije udale u Svirče, a sada su osnovale turističku agenciju! – objašnjava jedan od Svirčana.

Gore u »selu« već radi i trgovina koja nudi bogati asortiman svakodnevnih potrepština, te poljodjelske proizvode svoga vlasnika, među kojima se posebno ističu lubenice, paprike i krumpir, izrasle tu na južnoj strani otoka Hvara.

- Evo kakva »zdrava hrana«, čista ekološka proizvodnja. Koliku bi cijenu postigla u Europi, ali »Hotelsko...« iz Jelse radije kupuje uvozno povrće?! – ogorčen je vlasnik trgovine, tradicijski poljodjelac i sezonski trgovac.

Smiraj je dana. Duge sjene drveća prekrile su plažu i otjerale kupače. Stiže grupa mještana, vlasnika pansiona i kuća za iznajmljivanje, vukući za sobom tačke, motike, lopate i daske. Za dva sata vraćen je na mjesto i zaravnat sav šljunak što ga je zimi odvlačilo more za velikog juga. Cijeli Ivan Dolac je i inače zavidno uređen.

- »Lubeničari« su od početka rata uglavnom rasprodali svoje »vikendice« pa je sada sve mnogo čišće! – objašnjava jedan od sudionika ove radne akcije, aludirajući na bivše vlasnike nekih »vikendica« u koje bi natiskali mnogobrojne turiste niskih higijenskih navika.

Južnu stranu središnjeg trga u Svetoj Nedjelji sada djelomično zatvara, crijepom prekriven, šatorasti krov vinarskog kompleksa. On je znatno prešao lokalne i otočne okvire, te dio vinom napunjenih boca etiketira oznakom »Bottled for Croatia airlines«, uz pozlaćenu silhuētu otočića s borom iz svetonedjeljske luke.

Iznad »rajskih plaža« Zajagodne, u autokampu, također su turisti. Po mnogobrojnim ogradama od žičane mreže do bodljikave žice, što okružuju i presijecaju borovu šumu, moglo bi se zaključiti da su tu dva ili tri kampa. Mnogobrojne informacijske ploče, osobito one na ulazu u autokamp, obeshrabruju namjernika da se približi žicom ograđenim »obećanim« plažama.

- Trideset godina trebalo je poljodjelicima iz Svirča da stvore koliko-toliko prihvatljiv odnos prema razvoju turizma u Ivan Dolcu i uravnoteže svoje tradicijske vrednote.

- Stanje u Zajagodni kazuje, bez obzira na tridesetgodišnje iskustvo, da se bez lokalnoga društvenog korektiva mogu odvijati najprimitivniji »rauberski« procesi na nejasno definiranim zajedničkim i javnim dobrima, kao što su to, primjerice, turističke atraktivnosti i atrakcije.

Slika četvrta

Život seljaka u Nacionalnom parku »Mljet«

Govedari – Polače – Babine Kuće – Soline (otok Mljet): 1984. godina

Mjesec je travanj 1984. godine. Jugo jača iz dana u dan. Brod »Perast«, jedina veza otoka Mljeta s kopnom, već se peti dan, zbog jakog juga, ne može probiti od Dubrovnika do Mljeta. Do Polača se pronijela vijest da u Babinom Polju, središnjem naselju otoka, umire jedna žena zbog komplikacija od zuba. Orkansko jugo ne dopušta ni vojnom plovilu da pristane uz obalu ovog otoka, koje bi trebalo evakuirati bolesnu ženu.

U prostorijama mjesne zajednice u Govedarima donose se sudbonosne odluke. Na dnevnom redu je divlja gradnja u Nacionalnom parku »Mljet«. Svi su prekršitelji iz Polača, Govedara, Babinih Kuća i Solina po zakonu izjednačeni u krivici, kako oni koji su za nasušne potrebe prigradili sanitarnu prostoriju, tako i oni koji su na neprimjerenim mjestima gradili nove objekte za iznajmljivanje turistima, pače kuće za odmor. Kako pomoći prvima kod takvih propisa?

Daleko je ljeto i mljetski turistički raj, viđen okom turista. Poslije mučne rasprave u mjesnoj zajednici ostaju krhotine razgovora domaćih ljudi: »Svaki je Mlječanin, kao dijete, dva puta dobio od oca batine koje je pamtio cijeloga života – prvi put, kada je nepažnjom prolio pitku vodu, a drugi put, kada su ga ulovili u igri žigicama.«; »Otok Mljet je na svojim putovanjima posjetio i Odisej. Na otoku se nalazi *Odisejeva spilja*.« I Krleža u svom *Dnevniku* spominje Mljet, pišući da je upravo na njemu 1911. godine u nas zabilježen posljednji slučaj staračkog suicida, u funkciji oslobađanja obitelji od nepotrebnih troškova (»lapot«).

- Nacionalni park potiče razvitak turizma i može lokalnom stanovništvu donijeti velike koristi. Međutim, ako se u konceptu uređenja i upravljanja Nacionalnim parkom ignorira lokalno stanovništvo, nanose se štete i samom parku i lokalnom stanovništvu (Barbič, 1999.).
- Pitka voda na otoku sveukupan je uvjet preživljavanju. Dovodjenjem regionalnog vodovoda na otoke, stanje bi se stubokom izmijenilo.
- Odnos lokalnog stanovništva prema šumskim požarima te ulozi očuvanih šuma u njegovu životu, može biti vrlo različit. U stočarskim područjima, primjerice, povijesno na Kornatima i istočnom dijelu otoka Hvara, takvi se požari čak potiču, dok u drugim dijelovima otoka ili cijelim otocima, kao što je slučaj s otokom Mljetom, postoji djelotvoran sustav borbe protiv ove elementarne nepogode.

Slika peta

Poljodjelske, turističke i zaštitarske kontroverze širega prostora Kornatskog arhipelaga

Murter (otok Murter) – Telašćica (Dugi otok) – Veli Iž (otok Iž): 1984.–1989. godine

Lipanj je 1984. godine. Nema više ugodaja netaknute murterske pješčane plaže *Slanice* iz ljeta 1966., kada su zagrebački obrtnici i drugi »vikendaši« započeli »osvajanje« Murtera. Sada se u Murteru nalazi uprava i sve ono što sa sobom nosi tzv. »porta« istočnog (šibenskog) dijela Nacionalnog parka »Kornati«. Valja znati da su domoroci, Murterini, bili stoljećima korisnici zemljišta na otocima Kornatskog arhipelaga. Oni su redovito palili svo raslinje na tim otocima, što im je omogućavalo stalnu obnovu kvalitetne trave i racionalnu ispašu ovaca. Upravo zbog toga su ovi otoci ogoljeni i po tome su prepoznatljivi.

- Gospodarenje poljodjelskim zemljištem na nekom jadranskom otoku, i tehnike njegove obrade i korištenja, vrlo su različiti, gotovo nevjerojatni s obzirom na tradiciju i tehniku obrade te način korištenja zemljišta na drugim otocima.
- Velike dvojbe, neprilike i nesporazumi oko načina korištenja zemljišta u Nacionalnom parku »Kornati«, proizlaze iz nedovoljnog poznavanja geneze kulturnog pejzaža ovih otoka, osobito tradicijskog poljodjelstva na njima.

Na drugoj strani ovog Nacionalnog parka, u uvali Telašćica na Dugom otoku (zadarski dio Nacionalnog parka) pristaje nekoliko brodica s njemačkim turistima iz Biograda na moru. Vidljivo pod utjecajem »travarice«, turisti od brodica kreću put obližnjega slanog jezera *Mir*, te u biblijskoj sceni, u transu, obučeni hodaju i dalje kroz jezersku vodu dok im ova ne stigne do grla. Nastupa scena u kojoj turistički vodiči spašavaju neplivače od utapanja. Na kraju, turisti završavaju u debeloj hladovini bujne borove šume što je uokvirila gotovo cijeli ovaj zaljev.

Valja znati da su, za razliku od Murterana, Saljani s Dugog otoka (po mjestu Sali) imali stoljećima ekskluzivno pravo ribarenja u moru Kornatskog arhipelaga.

- Po svemu sudeći, najveću korist od turističke atraktivnosti Kornata, za sada, imaju vlasnici brodica, koji turistima nude »nezaboravan« doživljaj u ovom Nacionalnom parku. U pravilu doživljaj i jest nezaboravan, jer se turisti napiju već na samom početku plovidbe, a otriježne tek nakon povratka u turističkoj sobi.
- Otkad je u Telašćici zabranjeno paliti raslinje, tu se razvila bujna borova šuma.
- Sada Murterani i Saljani, ali ne samo oni, podjednako žele izlovljavati ribu i graditi vikendice u Kornatskom arhipelagu, bez obzira na tradiciju, ekologiju i Nacionalni park.
- Zadarski dio Nacionalnog parka »Kornati« kroz nekoliko će godina izgubiti taj status te postati samo park prirode.

Ljeto je 1989. godine. U Velom Ižu, na otoku Ižu, priprema se »Krunidba iškog kralja«, tradicijska manifestacija, ovoga puta iznimno za brojne i ugledne goste. Do početka predstave gosti razgledavaju ovo malo mjesto, koje broji svega 468 stanovnika, a 1948. godine imalo je čak 1.321. Veli Iž je jedno od malobrojnih značajnijih mjesta u širem kornatskom prostoru.

Usred Veloga Iža goste dočekuje iznenađenje. U ovim udaljenim i slabo napučenim prostranstvima pred gostima se otvaraju vrata prave, doduše malene, »kazališne« dvorane, s bogato i znalački urešenom pozornicom. Kao da će svakog trenutka započeti blještavi kabaretski program. Objašnjenje nude dvije velike

Slika 10.

Dvorana »Iškoga prosvjetnog doma« 1989. godine (autor fotografije: E. Kušen)

»Iški prosvjetni dom« podigli su američki iški iseljenici 1918. godine. I sedamdesetak godina kasnije (1989.) on oslikava vezu iškoga iseljeničtva s rodnim krajem i iseljenički utjecaj na arhitekturu toga zdanja s početka 20. stoljeća.

slike u uskom i polumračnom hodniku do ove dvorane. Lijevo, vrlo velika fotografija prikazuje dvoranu hotela »Bancroft« u New Yorku, sa svim tadašnjim uglednim i bogatim iškim iseljenicima koji su se u njoj okupili 1. prosinca 1928. godine povodom desetgodišnjice ovoga »Iškoga prosvjetnog doma«, pa i ove dvorane izgrađene 1918. godine. Na suprotnom je zidu hodnika, u okviru gotovo iste veličine, poredano tridesetak osobnih fotografija, dijelom sudionika njujorškog skupa s prve slike, a dijelom drugih, lijevoorijentiranih Ižana, koji su »pali

na Sutjesci» tijekom Drugoga svjetskog rata.¹⁰ U kontekstu slutnje da će se raspasti Jugoslavija i mogućnosti izbijanja novog rata na ovim prostorima, nameće se pitanje tko je sve i iz kojih pobuda stvarao Jugoslaviju, tko je i kakvu cijenu pri tome platio, te kako je na kraju bio za to nagrađen.

- Život mnogih otočana prenosio se i reproducirao u drugim zemljama, pa i na drugim kontinentima. Oni su tamo postajali ugledni pojedinci i činili ugledne zajednice. Različiti i kompleksni povratni utjecaji takvih zajednica i pojedinaca na zavičaj još su uvijek aktivni.
- Aktualni domaći svjetonazori preuzak su okvir za shvaćanje i objašnjavanje profiliranja i ponašanja otočnih iseljenika u ranijim i sadašnjim regionalnim i globalnim kretanjima, a time i njihova odnosa prema zavičaju.

Slika šesta

Ruralni i turistički potencijali otoka Visa

Vis – Komiža (otok Vis) – Biševo (otok Biševo): 1991. godina

Mjesec je ožujak 1991. godine. U viškoj luci »bode u oči« crno premazana zidna parola »Živjelo bratstvo i jedinstvo...«. Vojnim lučkim objektima, pogodnima za razvoj nautičkog turizma, sada se može svatko približiti. Izgled grada Visa govori da se u njemu ne živi ni od poljodjelstva niti od turizma. Luka (vojna) i lučka postrojenja ovdje su »alfa i omega« svakog razvoja. Za strance Vis je otvoren tek od 1989. godine. U središtu naselja zanimljiva je povijesna izložba pretežito o vremenu boravka Josipa Broza Tita na ovom otoku tijekom Drugoga svjetskog rata. Na zaobilazan je i čuveni Viški boj koji se, između mornarica Italije i Austrije, odigrao 1866. godine blizu sjeverne obale Visa.

Na nasuprotnom dijelu otoka sasvim je druga slika – stara, pitoma Komiža, tek s malim građevinskim intervencijama u posljednjih pedeset godina, među kojima iskače samo zgrada hotela. Pozornost privlači, u more uronjen, žičani kavez s četiri tone ulovljenih jastoga. Čeka na otpremu. Mještani slikovito objašnjavaju da će ga »plava mafija« prebaciti u Italiju. U komiškom muzeju najvažniji je eksponat komiška »falkuša«, ribarski brodić kojim su ovdašnji ribari stoljećima odlazili u ribolov do udaljenog otoka Palagruža. Svaki je takav ribolov imao značajke regate, jer prvi koji je stigao na određite bira je najbolju »poštu«, mjesto za ribolov. Domaći tvrde da su upravo komiški ribari, svojim upornim i trajnim plovidbama do Palagruže, zaslužni za pripadnost ovoga udaljenog otoka Hrvatskoj.

¹⁰ Autor o ovom događaju nije pravio zabilješke, ali ga je sam događaj dovoljno impresionirao da vjeruje kako je navedene podatke, kroz posljednjih deset godina, sačuvao u sjećanju u cijelosti. Podaci o njujorškoj proslavi provjereni su kod gospodina Joška Strgačića u Velom Ižu.

Unutrašnjost Visa bogat je poljodjelski kraj, s tipičnim ruralnim značajkama. Velike su površine pod vinogradima. Aerodrom, po čijoj su pisti saveznici u Drugom svjetskom ratu položili čelične ploče, još je uvijek obilježen poprečnoprugastim crvenobijelim rubnim stupovima, što izviruju iz bujnog vinograda. Nažalost, na vinogradarskom se Visu ne može kupiti suvenir-butelja s poznatim viškim vinom *Vugava*. Mogu se kupiti samo butelje *Vugave* s etiketom »Puni Dalmacija vino Split«, što ne može biti suvenir.

Iz komiške luke vozi redovita linija za slikoviti i po Modroj spilji nadaleko čuveni otočić Biševo. Neupućeni ostaju iznenađeni kada, u utvrđeno vrijeme, ne stiže nikakav »linijski« brod, i tek po komešanju ljudi na rivi shvaćaju da liniju održava jedan od trabakula privezanih tu do njih.

Slika 11.

Spomenik na Visu pripadnicima Royal Air Force palim u II. svjetskom ratu (autor fotografije: E. Kušen)

Otok Vis, uz čisto i ribom bogato more, povijesna naselja Vis i Komižu, otočić Biševo s Modrom spiljom i gajetu »falkušu«, riznica je povijesnih događaja. Spomenik u unutrašnjosti otoka podignut pripadnicima Britanskoga kraljevskog ratnog zrakoplovstva (*Royal Air Force*) palim tijekom Drugoga svjetskog rata samo je sitan kamičak u povijesnom mozaiku ovog otoka, koji bi također mogao privući turiste.

Na Biševu nigdje žive duše! U manjoj skupini kuća, koje bi trebale predstavljati selo, živi sama »baba« ili »šjora« Dinka, koja se ne može načuditi novinaru koji se iz Amerike sada vraća u zemlju, kada drugi bježe iz nje. Namirisala je ona rat koji dolazi. U daljini, u jednom biševskom vinogradu, nazire se tek dvoje ljudi kako rade oko loze. Nemoguće je danas ući u glasovitu Modru spilju jer je jugo podigao more preko njezina ulaza.

U 16 sati posljednji trabakul polazi s Biševa put Komiže. Iz polja i vinograda izviru ljudi, koji su tu radili od jutra. Na trabakulu se toči crno, gusto, pitko i jako biševsko vino, za koje se »podloga« ovdje priprema od još toplog kruha, ispečenoga u priručnim biševskim krušnim pećima.

Otok Vis, s otocima Biševo, Svetac i Palagruža, s obzirom na svoju veličinu i atraktivnost, ima skromnu turističko-ugostiteljsku djelatnost. Istraživanja prihvatnog turističkog kapaciteta prostora Visa, za potrebe UNEP-a, pokazuju da ovaj otok ima veliki segmentirni turistički potencijal. Uz dva značajnija naselja, Vis i Komižu, otok Vis ima i dva ribarska naselja, Oključnu i Rukavac (Brguljac), te više poljodjelskih naselja: Podselse, Podstražje, Marine Zemlje, Podhumlje, Podšpilje, Žena Glava, Borovik i Sela, te selo Napoje (Polje) na otoku Biševu (Dragičević, Kušen, Klarić i Curl, 1991.).

- Sigurna i zaštićena radna mjesta u servisnim i proizvodnim djelatnostima na otoku djelomice usporavaju razvoj turizma i transformaciju ruralnog prostora, osobito ako je na otok zabranjen pristup određenim kategorijama turista, primjerice strancima.
- Gradnja kuća za odmor na takvu je otoku manjeg opsega, a grade ih najviše protežirane kategorije otočnog stanovništva, koje u cijelosti i nije izvorno.
- Vlast, koja se ovdje još nije promijenila, »gleda kroz prste« na neke aktivnosti lokalnog stanovništva (siva ekonomija), primjerice na izlov i prodaju jastoga, kao na kompenzaciju za neka ograničenja koja je ranije uvela.
- Poljodjelstvo se ostavlja na miru i prepušta stihijskim promjenama, ako ih uopće ima.
- Zemlja se ipak obrađuje, u čemu su angažirani i svi domoroci sa stalnim zaposlenjem. Održao se seoski i seljački kolorit (Radinović, 1988.; Defilippis, 1997.).
- Turizam još ne izaziva saturaciju, osim u slučaju obilaska Modre spilje na Biševu, ali više zbog neorganiziranosti negoli zbog broja posjetitelja.
- Otok Vis ima znatan i potentan ruralni prostor, koji se ne smije prepustiti stihiji, kao i drugi vrijedni pa i iznimni turistički potencijali. Tu je prilika za planiranje održivog razvoja otoka što, prije svega, podrazumjeva održivi turizam i održivo poljodjelstvo, u kojemu i turizam na seljačkim gospodarstvima može naći svoje mjesto.

Slika sedma

Anonimno paraturističko naselje u ruralnom prostoru (Gajac na Pagu) i krhke prirodne ljepote

Pag – Gajac (Novalja) – Metajna – Lun (otok Pag): 1992. i 1996. godina

Ljeto je 1992. godine. Cesta od trajektne luke Žigljen, preko Novalje i Paga, do poluprovoznog Paškog mosta na jugu otoka Paga, zbog okupacije dijela Hrvatske i ratnog stanja pretvorena je u premosnicu *Jadranske magistrale*. Zbog toga je otok Pag dobio na prometnoj važnosti. Turista je zbog ratne situacije malo. Usprkos svemu teško je na otoku kupiti poznati *paški sir*, jer je potražnja i sada veća od ponude. Odgovor valja tražiti u lakonskom objašnjenju jedne starice iz sela Kolan – nadobudnom prostornom planeru, koji bi planirao znatno povećanje proizvodnje ovoga sira: »Koliko trave, toliko ovaca. Koliko ovaca, toliko sira!«.

Na sjenovitim dijelovima ulica grada Paga starice u crnom i dalje proizvode *pašku čipku*. No, čipka ne nalazi tako lako svoje kupce, kao paški sir. Uvaženi paško-zagrebački ugostiteljski »stručnjak« na terasi paške rive razglaba o tome kako se na Pagu i ne proizvodi neko prepoznatljivo vino.

S druge strane zaljeva, nasuprot vrhunskom djelu Jurja Dalmatinca – gradu Pagu, izgrađeno je na stotine kuća za odmor. Poput koza, njihovi korisnici silaze kroz neuređene i strme prilaze do morske obale, dok ih po uskim i prometnim ulicama, poput gušaka u kontinentalnim krajevima, rastjeruju mnogobrojni automobili.

- Usprkos ratnoj situaciji, otok Pag i dalje proizvodi svoja tri prepoznatljiva proizvoda, s kojima se afirmirao na hrvatskom tržištu i prije turističke orijentacije. Dva su proizvoda poljodjelska – paški sir i paška janjetina, a jedan iz kućne radinosti tradicijskog zanata – paška čipka.
- Paški most, koji je prije nekoliko desetljeća spojio ovaj otok s kopnom, nije potaknuo industrijalizaciju otoka. Uz poljodjelstvo se razvijao samo turizam, i to manje u gradu Pagu a više u Novalji. Paška solana se više okreće razvoju trgovine (uvoz i distribucija soli) a manje vlastitoj proizvodnji.
- Uz grad Pag niče na stotine kuća za odmor: velike i skupe kuće na prostranim parcelama, ali bez smisla i ljubavi njihovih vlasnika za pripadajuće im javne površine – neuređene i uske ulice, zapuštena i teško pristupačna morska obala.

Suprotno tome, Novalja – tradicionalno turističko mjesto na otoku Pagu, izgrađuje se znatno sređenije, i to kako pojedinačnih kuća tako i u podizanju *komercijalnih* turističkih objekata. Osobito je privlačan prostrani autokamp sa šumovitom plažom. Podalje od naselja Novalja, iako statistički pretežito na njegovu području, i podalje od glavne ceste Novalja-Pag, bruji veliko gradilište u naselju – *Gajac*, s već djelomično useljenim apartmanima. Na gotovo mjesečevu pejzažu, uz negostoljubivu kamenu obalu, bez plaža, uredno se duž širokih ulica podižu solidne zgrade, pri čemu je iz svakog smjera omogućen izravan pogled na more. Cijelo naselje Gajac, koje na prvi pogled i ne djeluje kao neka skupocjena turistička senzacija, podiže GP »Gortan« iz Zagreba.

U paškom cestovnom »slijepom crijevu« nalazi se turistički slabo razvijeno i slabo promicano selo Metajna. Čini ga nekoliko desetaka kuća uz lokalnu pješćanu plažicu, zaklonjenih od neugodne bure dvadesetak metara visokim brdom. Bura ovdje može doseći brzinu i veću od 120 km na sat. Ispod tende od paške trstike, domaći ribar već godinama priprema, za gosta-namjernika svježe papaline i nudi vino »žuticu« iz vlastita vinograda u Metajnskom polju, koje započinje odmah tu, na brisanom prostoru iznad kuća. Metajnsko polje je živa slika simbioze lokalnog stanovništva i prirodno-geografskih značajki ovoga kraja. To je jedan od najatraktivnijih ali krhkih primjera kulturnog pejzaža na hrvatskom dijelu Jadrana, nažalost, neprepoznat i neregistriran od službenih državnih tijela za zaštitu prirode. S obližnjeg vrha može se sagledati cijelo polje, djelomično pod vinogradima, vočkama i vrtovima, a djelomično prekriveno sočnom travom, koju pasu ovce i magarci. Polje se od sela lagano spušta do kamenog grebena tik uz raskošnu šljunčanu plažu. Tu se nalaze prirodni izvori, koji pogoduju travi, a prema jednoj domaćoj priči, na mjestu gdje je voda iz polja presjekla spomenuti greben, nekada je bio mlin, međutim, ostalo je nejasno, vodenica ili vjetrenjača.

Dalje uz morsk obalu, do uvale Slana, nižu se kameni geomorfološki uresi (oblici), obloženi štukaturom prastarih školjaka. Krhka ravnoteža između broja stanovnika Metajne i poljodjelskog izvora za preživljavanje, ovdje je pretvorena u vrhunsku sliku kulturnog pejzaža. Dokle će opstati?

- Otok Pag, kao i većina drugih hrvatskih otoka, prepun je malih, krhkih i nezaštićenih turističkih bisera (atraktivnosti i atrakcija).

Ljeto je 1999. godine. Paške čipkarice ni sada nisu zadovoljne. Njihove se čipke, u ime netradicijskog »dizajna«, pakuju u ambalažu koja je skuplja od same čipke. Ponuda pašskog sira je bolja, ali se »šuška« da je ona jednim dijelom i rezultat korištenja na otok uvezene *stočne brane*, a ne (samo) aromatičnih, morem zasoljenih trava.

Let turističkim avionom iznad otoka Paga osupne gosta kada podalje od Novalje spazi jednu sasvim novu »pašku« čipku, čipku od kamena i betona, slikovit i likovno disciplinirani ornament ulica i kuća – gotovo završenoga paraturističkog naselja Gajac. Njegov urbanistički kreator, arhitekt Dinko M. Milas iz Zagreba, o ovom novom turističkom naselju daje osnove podatke: 1.600 apartmana s oko 5.000 postelja. Tu je živo preko cijele godine. Na zatečeni »mjesečev« pejzaž, oko novih kuća navezena je plodna zemlja, posadeno je na stotine stabala i grmova, uređena je negostoljubiva morska obala. Postoji oko 600 telefonskih priključaka. Procjenjuje se da ovdje stalno boravi već oko 500 vlasnika apartmana, s tendencijom povećanja. Okolica Gajca, i cijeli otok Pag, obiluju mnogobrojnim plažama i turističkim atrakcijama. Gosti-namjernici ostaju iznenađeni, jer se o Gajcu, kao otočnom fenomenu, malo zna: Gajac statistički još ne postoji!¹¹

¹¹ U međuvremenu zbilo se više promjena, koje imaju i sudski epilog. Prvo, nakon proširenja gradnje naselja Gajac stanovnici sela Kolan dio su naselja izgrađenog »na području Kolanca« proglasili posebnim naseljem prozvavši ga Kolanjski Gajac. Drugo, grad Novalja čijim je Gajac sastavnim dijelom osporio je tu odluku i dobio sudski spor. Unatoč tome, popis stanovništva proveden 2001. »poznaje« naselje Kolanjski Gajac.

Slika 12.

Naselje Gajac na otoku Pagu – snimak iz zraka (fotodokument Državne geodetske uprave Republike Hrvatske)

Zračni snimak naselja Gajac, nastao u sklopu cikličnih snimanja Geo-fotoa, ponajbolje ilustrira kako je »mjesečev pejzaž« pored Novalje na otoku Pagu temeljem urbanističkog projekta arhitekta Dinka M. Milasa iz Zagreba »pretvoren u pašku čipku«.

- Gajac je s 1.600 turističkih jedinica (turističko-stambeni apartmani) najveće otočno turističko naselje. To što nije statistički sankcioniran, ne znači da i ne postoji.
- Gajac je otoku Pagu donio »stvarnih« petstotinjak stalnih stanovnika. Procjenjuje se da bi ta brojka u dogledno vrijeme mogla doseći i 3.000 novih stalnih stanovnika.
- Gajac, kao paraturističko naselje, građen je na kvalitetnoj i kreativnoj urbanističkoj osnovi, te na solidnim arhitektonskim rješenjima bez lažnog sjaja. Za gradnju je korišteno neplodno i rekreacijski neatraktivno zemljište. Nešto udaljenije velike i lijepe plaže, primjerice Zrče, na taj su način zaštićene od pritiska izravne gradnje i devastacije. Sustav financiranja izgradnje Gajca od samog je početka (programiranje, urbanizam, projektiranje, organizacija gradnje, marketing) krajnje tržišni. Pozitivne novotarije primijenjene u ovom projektu otvaraju i nova pitanja, primjerice, kako u Hrvatskoj upravljati gradom od 1.600 stanova u pojedinačnom privatnom vlasništvu, u kojem se odvijaju neskriveni stambeni tranzicijski procesi, prijelazak sezonskih turističkih apartmana u stanove za cjelogodišnje korištenje, pretežito za boravak stalnih stanovnika, kada u Hrvatskoj ne postoje iskustva i pravna osnova za osnivanje »kondominija«, čiji se model inače koristi u talijanskim gradovima.

Metajna je još uvijek lijepa i privlačna. Njezine pržene sardine i papaline te vino »žutica« nude se jednako uslužno i jeftino. Promjena je malo, ali je samo jedna novopodignuta kuća bila dovoljna da uništi čaroliju Metajnskog polja (skupine vrtača). Naime, u međuvremenu je jedan investitor iz hrvatskih ravničarskih krajeva, uz greben do plaže, na dnu polja, na najistaknutijem mjestu gdje je, navodno, nekad bio mlin, podigao kućerinu od slavonske hrastovine (turistički objekt) i proširio put, čime je omogućio da se automobili razmire po travnatom dijelu polja, i u krhotine razbije slika čudesnog sklada Metajnskog polja.

Do Luna, na sjeveru otoka, već dulje vrijeme iz Novalje vodi asfaltirana cesta, s koje se vidi tek poneka maslina, da bi završila među konfekcijskim kućama za odmor i s nekoliko prosječnih ugostiteljskih objekata. Vinogradi i tradicijske kuće možda tu još negdje i postoje, ali daleko od oka turista, kojima se i ovdje nudi jadransko turističko-ugostiteljsko sivilo, tj. posvemašnja neprepoznatljivost.

- Na otoku Pagu, kao i na drugim hrvatskim otocima, a i na području cijele zemlje, nije se razvila svijest o važnosti turističkih atraktivnosti i atrakcija za turističko gospodarstvo.¹² One se ne evidentiraju, ne vrednuju i ne stavljaju pod zaštitu, pa se stihijski, iz neznanja i nehata rastaču.
- Od davne turističke prepoznatljivosti sela Lun (slika prva), nakon 45 godina nije ostalo baš išta.

¹² Važnost vrednovanja i zaštite turističkih atraktivnosti i atrakcija za turističko gospodarstvo autor je istraživao u svojoj doktorskoj disertaciji (Kušen, 1999.).

Slika osma

»Svježja krv« u službi razvoja bolskog turizma (otok Brač)?

Bol (otok Brač): 1992. godina

Rano je proljeće 1992. godine. Prazan je Zlatni Rat, čuvena bolska plaža, prirodni fenomen koji pod utjecajem vjetrova i morskih struja svakodnevno mijenja oblik svojega najistaknutijega pješčanog dijela. Nasuprot Zlatnom Ratu, preko Hvarskog kanala, iz zapaljene šume pri samom vrhu Hvara, šiklja dim kao iz vulkana. Ratno je vrijeme i u medijima nema mjesta za »sitnice« kao što je najnoviji hvarski šumski požar.

Nevelikim Bolom, prepuštenim tek malobrojnim stalnim žiteljima, promiče grupa srednjoškolaca.

- To su učenici iz Bosne. Da nema njih morali bismo zatvoriti ugostiteljsku školu. E, neće Bračani u ugostitelje! – komentira konobar na terasi kafića.

Od starog Bola do Zlatnog Rata vodi novoopločena i uređena, široka šetnica. Najnoviji hotel uz šetnicu bogato je opremljen reprezentativnim vanjskim prostorom, na čijim pročeljima nedostaju bifore i drugi ukrasi od bračkog kamena, krijući iza sebe hotelske sobe substandardne kvalitete u odnosu na vanjsku prezentaciju, s preuskim klaustrofobičnim ustakljenim balkonskim vratima, umjesto raskošnih prozora s pogledom na privlačno more i obalu, te skošenim stropovima u inače niskim prostorijama.

Podalje od mora, pomalo u brdu, glasoviti se Bol pretvara u graditeljsku nakazu. Tu nema ništa od izvorne mediteranske arhitekture, ništa od internacionalne arhitekture, čak ništa od skorojevičke pretencioznosti kojom se »šepure« nove kuće uz spomenutu obalnu šetnicu.

- Kako je moguća divlja gradnja u jednom Bolu? – pita gost.
- To se ne bi baš moglo nazvati divljom gradnjom. Riječ je o kućama naših radnika. Dali smo im projekte, zemljište i zajmove da riješe svoje stambene potrebe, kako ne bi napustili poduzeće – objašnjavaju u bolskoj hotelskoj kući.
- Pa kakvi su vam to, zaboga, projekti? – iščudava se gost.
- Projekti su dobri, ali je svaki od vlasnika kuće gradio na približan način kako se gradilo u selu iz kojeg je došao. Međutim, oni nisu ni iz Brača, ni iz Dalmacije, pa je tako ispalo. To su sezonci, skupljeni »s brda, s dola«, koji su nakon više godina rada u poduzeću dobili status stalnih zaposlenika! – protumačili su Bóljani.
- Sada je sve jasno!
- Stanovnici otoka Brača tradicijski su orijentirani na poljodjelstvo i ribarstvo te ih pomorska blokada JNA za Domovinskog rata nije nimalo iznenadila, za razliku od susjednih Hvarana.

- Bračani se osobno odlučuju za turizam u vlastitoj kući i manje su zainteresirani za stalno zapošljavanje u hotelskim i drugim turističkim poduzećima.
- Turističke firme na otoku Braču prisiljene su »uvoziti« stručnu i priučenu ugostiteljsku radnu snagu iz različitih, u pravilu neprimorskih krajeva.
- Radna snaga iz drugih krajeva, koja u pravilu dolazi kao sezonska, pretvara se u mehanički prirast stanovništva u blizini većih turističkih objekata otoka Brača, osobito u Bolu.
- Nije uočena klaustrofobičnost lokalnog stanovništva prema došljacima. »Svježa krv« jedino u slučaju vrhunskih destinacija, kao što je to Bol na Braču, može stvarati probleme glede fizičke degradacije okoliša, unošenjem neprimjerenih urbanih i arhitektonskih sadržaja, osobito kontinentalnih regionalizama. Takve pojave mogu degradirati vrhunsku turističku destinaciju.¹³

Slika deveta

Transparentna je samo tradicija otoka Lastova, dok je budućnost potpuno nejasna

Lastovo – Ubli (otok Lastovo): 1994. godina

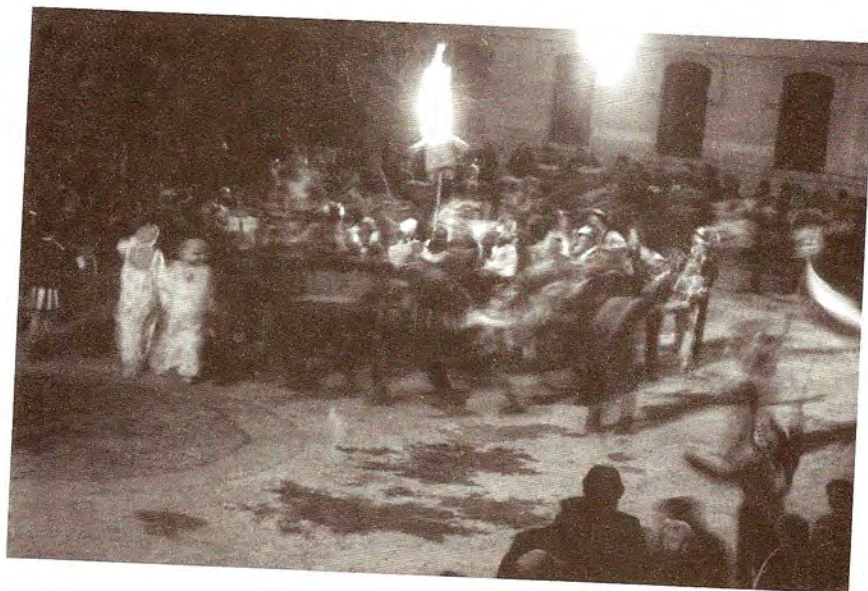
Pokladni je dan (mjesec veljača) 1994. godine. Sve je spremno. Od obližnjeg vrha do jedne od ulica u Lastovu nategnuto je nekoliko stotina metara dugo uže. Kod donjeg kraja užeta poredali su se muškarci u povijesnim ratnim odorama. Ostali mještani su se rasporedili na mjesta s kojih se može promatrati cijelo uže. Muk među ljudima najavljuje velik događaj. Dvojica snažnih mještana krenuli su put vrha noseći »Turčina«, lutku veličine čovjeka. Gore na vrhu »majstor« priprema lutku za spust, tako da će lutka zajašiti uže, a nogavice ispunjene šljunkom održavati ravnotežu. Nedajbože da se »Turčin« pri spustu prevrne, to bi bio znak zle kobi za iduću godinu!

Lutka kreće s vrha. Odjednom bljesnu. Začuje se prasak i sukne dim od eksplozije kartonske mine pričvršćene na lutki. Započinje drama. Prije negoli će na kraju užeta lutku prihvatiti kostimirani vojnici, čuti će se još dva praska. U slijedeća dva spusta broj kartonskih mina se povećava, prvo na pet, a zatim na sedam. »Majstorovo« je umijeće odrediti dužinu štapina kako mu mina ne bi eksplodirala u ruci ili u rukama »vojnika«.

Uvečer se »Turčin« spaljuje na trgu, a velika igra mještana traje cijelu noć. Mještani su, taj jedan dan u godini, u nekom drugom svijetu!

- Običaji su na otoku Lastovu istinski očuvani, ne zbog dekoracije, ne zbog prepoznatljivosti, ne zbog njihove zaštite, a ponajmanje zbog turista. Običaji su

¹³ U izvedbi »Projekta pretvorbe Poduzeća 'Zlatni Rat' Bol« upozoreno je na ovaj problem (Kušen, 1992.).

Slike 13a i 13b.

Spuštanje i spaljivanje »Turčina« na pokladnoj zabavi u Lastovu (autor fotografija: E. Kušen)

Pokladna zabava u Lastovu nosi jaki naboj avanture. Napetim konopcem s vrha obližnjeg brda do jedne ulice u naselju spušta se velika lutka zvana »Turčin« na koju su pričvršćene kartonske mine. U tri spuštanja »Turčina« eksplozije odjekuju iznad lastovskih krovova. Nedajbože da se pri tome lutka preokrene i spadne s konopca. Uvečer, u osobitom raspoloženju, gotovo u transu, zamaškarano pučanstvo spaljuje lutku i odaje se svojoj zabavi i veselju ne mareći mnogo za turiste, kojih je u to doba godine ionako malo.

ovdje još uvijek najbolji dio života ovdašnjeg pučanstva: sudjelujući u njima ono doživljava svoju katarzu.

- Pokladna igra mještana događa se u mrtvoj turističkoj sezoni, čime su oni posebno zadovoljni, jer bi im turisti mogli samo remetiti zadovoljstvo i doživljaj. Na poklade svi starosjedioci Lastova žive kao u transu, pa i ne primjećuju, a niti se obaziru na možebitne namjernike.

»Fešta« zamagljuje zbilju. Jer preživljava se od ribolova i poljodjelstva (Kušen, 1994.a). Daleko na pučini, ovi su ljudi već pet godina bez turizma, bez plaća od turističkog gospodarstva ali i radnih mjesta u servisima bivše vojske. Hotel »Solitudo« je zatvoren. Nejasno je uopće od čega pučanstvo preživljava izolirano i bez prihoda. Poljodjelsko stanje nekoliko desetaka lastovskih polja ne odaje prosperitet. A nekad je ovdje bila obilna proizvodnja grožđa i kvalitetnog vina!

- »Suvlasnik sam 50% malog poduzeća od 80 zaposlenih u Napulju, u Italiji. To je ostalo od negdašnjega ribolova (pretežito jastozi) i od predratnog turizma«
 - teškom mukom, nakon višednevnog poznanstva i popriličnog broja ispijenih čašica viskija, povjerio se jedan od domaćih svome gostu.

Vjetar s pučine, iz smjera Otranta, fijuče kroz napuštene vojne objekte u Ublima. Stakla u pomorskoj bazi u Jurjevoj luci na otoku Prežbi, mostom spojenim s Lastovom, porazbijali su crnogorski rezervisti prije odlaska. Međutim, po pričanju mještana, vojnu kasarnu iznad Ubla uredno je napustila bivša redovna vojska, s »regrutski ispeglanim ivicama čebadi« na krevetima. Sada su samo palme u krugu kasarne ostale čitave. Iz zgrada su izbijani prozori i vrata. Iz zida je iščupan i posljednji prekidač, samo gole žice vire iz preostalih zidova.

- Siva ekonomija, razvijena još u vrijeme kad je bivša JNA upravljala razvojem otoka, omogućila je preživljavanje stanovništva otoka Lastova, koje se u pet ratnih godina našlo usamljeno i izolirano na jadranskoj pučini.
- Za devastaciju vojnih objekata koji bi, uz mala ulaganja, mogli poslužiti razvoju turizma ove mlade države, mještani optužuju došljake iz drugih otoka i s obale.
- Nema kritične mase lokalnog stanovništva s jasnom orijentacijom kuda i kako dalje. Otokom se vrzma veliki broj različitih mešetara i dušobrižnika, koji samo kompliciraju situaciju.

Slika deseta

Apsolutno neprimjeren turistički razvoj malog mjesta, slučaj Malinska

Malinska (otok Krk): 1999. godina

Ljeto je 1999. godine. Od hotelskog kompleksa Haludovo, na sjevernom kraju morske obale u Malinskoj pa sve do Vantačića na zapadu, komeša se masa poluodjevenih ljudi, pri čemu je teško razlikovati koji su od njih na kopnu a koji u

- moru. Po različitim dijalektima pa i jezicima može se zaključiti da su to uglavnom turisti. Ulice, prilazne ceste i većina pješačkih površina krcati su automobilima. Nemoguće je u Malinskoj kretati se automobilom, a teško je i pješice. Nema mjesta u ugostiteljskim objektima, a drugih sadržaja – osim zatrpane plaže – u Malinskoj i nema. Ovo mjesto nema ni povijesnog središta.
- Malinska, nekada privlačno i mirno mjesto, sada se izobličila. To najbolje objašnjavaju i statistički podaci. Prema njima sada, na nešto više od 2.000 stanovnika općine Malinska, ima oko 6.000 »vikendaša« i oko 7.000 ostalih turista, a veličina plaža je ostala ista! Budući da je otok Krk mostom povezan s kopnom, tome treba u punoj turističkoj sezoni pribrojiti i jednodnevne posjetitelje – izletnike (Nacrt Plana razvoja turizma Općine Malinska, 1999.).
- Malinska nema karakterističnog mediteranskog povijesnog centra, jer se stihijski razvila iz ribarskog naselja u relativno novije doba. Turistima ostaje samo sunce i more, a i oni su sve nedostupniji onima koji se tu nađu.
- Krčkim mostom, izgrađenim prije tridesetak godina, na ovaj se otok prelijeva i grad Rijeka. Primjerice, najbliže Krčkom mostu su postrojenja: Kemijska industrija DINA, Naftni terminal JANAF-a i Zračna luka Omišalj. Naselja Omišalj i Njivice počinju bivati pod rezidencijalnim pritiskom Riječana. Naselja Malinska, Krk, Punat i Baška, zbog izravnog pristupa automobilom, pod posebnim su pritiskom »vikendaša« s obale i unutrašnjosti. Taj se pritisak materijalizira kroz nerazmjern broj kuća za odmor u odnosu na broj kuća stalnog stanovništva, te osobito spram fizičkoga prihvatnog kapaciteta plaža. Time se smanjuje kvaliteta turističkog doživljaja i gubi kvalitetnija turistička klijentela.
- Osim Malinske, zbog ovakvog stanja na turističkoj je atraktivnosti najviše izgubila Baška (slika druga). Zbog vikendaške i druge turističke izgradnje, uz najpoznatiju hrvatsku plažu, u Baškoj je ostao preuzak prostor za slobodno kretanje turista, čime je njezin prihvatni kapacitet smanjen najmanje na polovicu.

4. Zaključak

Sukladno uvodnim pretpostavkama, četrdesetpet godina opažanja u 22 mjesta na 12 otoka pretočenih u 10 »slika«, pokazuju da se hrvatske otoke ne može smatrati idealnom homogenom regijom. Proces koji se na hrvatskim otocima odvija u drugoj polovici 20. stoljeća potaknuti su gospodarskim i političkim utjecajima. Oni su različitog dometa s obzirom na prirodno-geografske i povijesne značajke pojedinoga otoka, ali i njihova geopolitičkog i geoprometnog značaja, iz kojeg je proizlazilo selektivno financiranje velike infrastrukture, kao što su mostovi, otočne i priobalne ceste, regionalni vodovodi s kopna, ili naftovod s naftnim terminalom, te zračna luka na otoku Krku.

U iznesenim opažanjima posebna je pozornost poklonjena ilustracijama odnosa na relaciji turizam – prirodna i kulturna baština – poljodjelstvo – lokalna otočna zajednica (te pojedinac u njoj). Pokazalo se da je pri tome najranjivija bila turistička atrakcijska osnova, a potom i tradicijski vrijednosni sustav lokalnog stanovništva.

Na kraju se može zaključiti da su u deset izloženih »slika« kvalitativnom metodom (inače u posljednje vrijeme razmjerno zapostavljenom metodom istraživanja) »fiksirani« podaci povezani s izravnim komentarima tih podataka, što može biti važnim za neka kasnija istraživanja.

Literatura

1. Alfier, Dragutin (1994.): Turizam : izbor radova. – Zagreb : Institut za turizam ; Fond za stipendiranje mladih za zaštitu prirode i turizma, 368 str.
2. Barbič, Ana (1999.): The Economic Product of Regional Park Škocjanske Caves, Slovenia : The Development Potentials of a Naturally and Socially Fragile Locality. – **Sociologija sela**, Zagreb, 37 (1999) 4 (146): 365–386.
3. Čizmar, Sanja; Carević, Ante; Kušen, Eduard; Tadej, Perla; Weber, Sanda (1992.): Projekt pretvorbe poduzeća »Zlatni Rat« Bol : razvojni program. – Zagreb : Institut za turizam, 108 str.
4. Defilippis, Josip (1997.): Koncept i mogućnosti razvitka otočne poljoprivrede. – **Sociologija sela**, Zagreb, 35 (1997) 1–4 (135–138): 1–10.
5. Dragičević, Miroslav; Klarić, Zoran; Kušen, Eduard; Curl, Goran (1991.): Ocjena kapaciteta podnošljivosti turističkog razvoja otoka Visa, Zagreb ; Split : UNEP, Program prioriternih akcija – Centar za regionalne aktivnosti, 52 str.
6. Dragičević, Miroslav; Klarić, Zoran; Kušen, Eduard (1997.): Guidelines for Carrying Capacity Assessment for Tourism in Mediterranean Coastal Areas. – Split : UNEP, Priority Actions Programme – Mediterranean Action Plan, VIII, 51 p.
7. Dragičević, Miroslav; Klarić, Zoran; Kušen, Eduard (1998.): Smjernice za procjenu potrebnog kapaciteta sredozemnih obalnih područja za turizam. – Split : UNEP, Program prioriternih akcija – Mediteranski akcijski plan, VIII, 49 str.
8. Kušen, Eduard (1980.): Građevinsko područje kao sredstvo uređenja izvangradskog prostora. Magistarski rad. – Zagreb : Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 197, 36 str.
9. Kušen, Eduard (1987.): Spaljena morska obala. – **Karaka**, Zagreb, 2 (1987) 2: 20–21.
10. Kušen, Eduard (1992.): Postojeća resursna osnova. – U: Eduard Kušen i Perla Tadej: **Razvojni program poduzeća »Zlatni rat« Bol**. – Zagreb : Institut za turizam, 23–41.
11. Kušen, Eduard (1994.a): Turistička resursna osnova otoka Lastovo. – Zagreb : Institut za turizam, 34 str., 2 zemljopisne karte. – (umnoženo, dostupno u biblioteci Instituta za turizam)
12. Kušen, Eduard (1994.b): Međuzavisnost demografskog potencijala, poljodjelstva i turizma. – U: Goran Crnošija (ur.): **Zbornik radova »Strategija održivog razvitka hrvatskih otoka«**, Hvar, 1994. – Zagreb: Ministarstvo pomorstva, prometa i veza, 359–366.
13. Kušen, Eduard (1999.): Metodologija prostorne valorizacije turističkih privlačnosti. Doktorska disertacija. – Zagreb : Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, IV, 253, XXI str.
14. Nacrt Plana razvoja turizma Općine Malinska (1999.): – Zagreb : Institut za turizam, 70 str.
15. Patton, Michael Quinn (1987.): How to Use Qualitative Methods in Evaluation. – Newbury Park, California : Sage, 176 p.
16. Radinović, Stipe (1988.): Promjene proizvodnih kapaciteta individualnih gospodarstava Dalmacije. – **Poljoprivredna znanstvena smotra**, Zagreb, 53 (1998) 3–4: 317–339.
17. Tadej, Perla (1983.): Mogućnosti i perspektive promatranja sa sudjelovanjem. – **Revija za sociologiju**, Zagreb, 13 (1983) 1/4: 81–94.

Eduard Kušen

Institute for Tourism, Zagreb, Croatia

Croatian Islands in Ten Pictures: Contribution to the evaluation of the influence of tourism on the development of Croatian islands

Summary

By using qualitative technique – participating observation, which he used to implement both during his professional work and as a tourist – but being in both his roles a true nature-lover who adored a virgin landscape and the one ennobled with measure – the author presents in ten »pictures« all the diversity of natural, geographical, and socio-cultural characteristics of Croatian islands. His attention is directed towards the transformations caused by the development of tourism, in the first place the mass tourism, on the islands. And here he observed both the changes in space (landscape) and those that occurred in the values system and the lifestyle of the islanders. The scientific professional framework and the interpretation key of this paper are based upon two disciplines: physical planning and tourism.

The ten »pictures« present the Croatian islands from island Krk on the north to island Mljet on the south, and it encompass 12 islands and 22 tourist localities. The time span of the »pictures« is 45 years. Some of the places were more frequently observed, like for example the southern part of island Hvar (six tourist seasons). The spatial arrangement and the time distribution of the observations are shown in two parallel figures.

Each »picture« contains the description of the observation and the belonging valuation commentary, which prove the introducing thesis that the Croatian islands are not the example of the ideal homogenous region, but that each island, and even the particular parts of bigger islands should be evaluated separately and carefully. The collected data tell us much more than the above mentioned, so they can serve as a base for future researches. The additional value of this work lies in the way the author has resolved the conflict between his two roles: a tourism planner and a user of the tourist services – a tourist.

Key words: Croatian islands, physical planning, island tourism.

Received on: 20th August 2000

Accepted on: 30th September 2000

Eduard Kušen

Institut de Tourisme, Zagreb, Croatie

**Les îles croates en dix images:
Contribution à l'estimation de l'influence du tourisme sur le
développement des îles croates**

Résumé

Au moyen d'une méthode de qualité, d'une observation et avec sa participation, appliquée dans le cadre de son rôle professionnel de planificateur scientifique et en tant que touriste, et, dans ces deux rôles, passionné et adepte des beautés des paysages naturels intacts et embellis avec mesure, en dix «images», l'auteur présente toute la diversité des caractéristiques naturelles, géographiques et socio-culturelles des îles croates. Pour ce faire, il oriente son attention vers les transformations provoquées par le développement du tourisme, avant tout par le tourisme de masse, sur les îles, et ce les changements dans l'espace, mais aussi dans le système des valeurs et le mode de vie des insulaires. Le cadre professionnel et scientifique, à savoir la clé de l'interprétation de cet article, est déterminé par deux disciplines: l'aménagement de l'espace et le tourisme.

L'auteur a présenté en dix «images» l'espace des îles croates, depuis l'île de Krk, au nord, jusqu'à l'île de Mljet, au sud, dans lesquelles il a englobé 12 îles et 22 localités touristiques. La présentation de ces «images» couvre une période de 45 ans, parmi lesquelles certaines ont une plus grande fréquence d'observation, par exemple: la partie sud de l'île de Hvar (six saisons touristiques). La répartition dans l'espace et la distribution dans le temps des observations sont données dans deux représentations graphiques parallèles.

Chaque «image» comprend une description de l'observation et un commentaire accompagné d'une valorisation, confirmant la thèse d'introduction, à savoir que l'espace des îles croates ne forme pas une région homogène idéale, mais qu'il faut avoir une approche prudente et toujours valoriser séparément chaque île et même des parties de certaines grandes îles. Les données recueillies sont bien plus éloquentes que les constatations mentionnées et elles pourront certes, dans l'avenir, servir à des recherches ultérieures. Le procédé par lequel l'auteur a résolu le conflit entre ses rôles de planificateur dans la sphère du tourisme et d'usager de ces services – touriste, contribue aussi à l'intérêt de cet article.

Mots-clés: îles croates, aménagement de l'espace, tourisme sur les îles.

Reçu: le 20 août 2000

Accepté: le 30 septembre 2000